

Turayeva D.Sh

Ontologiya. Gnoseologiya. Aksiologiya

(O'quv-uslubiy qo'llanma)

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA‘LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG‘LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT TIBBIYOT UNIVERSITETI

Turayeva D.Sh

**Ontologiya.Gnoseologiya.Aksiologiya
(O‘quv-uslubiy qo‘llanma)**

SAMARQAND 2026

Tuzuvchi:

Samarqand davlat tibbiyot universiteti “Ijtimoiy va gumanitar fanlar ” kafedrası stajyor assistenti **Turayeva Dildora Shuhratovna**

Taqrizchi(lar):**Annotatsiya:**

“Falsafa” faniga bag‘ishlangan ushbu o‘quv-uslubiy qo‘llanma falsafa inson ma‘naviy hayoti hamda bilimlarining eng qadimiy tarmoqlaridan biri ekanligi, shuningdek, falsafiy tafakkur qonuniyatlari, uning asosiy yo‘nalishlari va kategoriyalari keng yoritilgan holda tuzilgan.

Qo‘llanmada insoniyat tomonidan qariyb uch ming yildan buyon turli shakllarda, avval afsona va rivoyatlar ko‘rinishida, keyinchalik esa muayyan nazariy tizimlar hamda yaxlit konsepsiyalar shaklida “insonni o‘rab turgan olam aslida qanday yaratilgan?”, “borliq nima?”, “inson jamiyatda qanday o‘rin egallaydi?” kabi fundamental savollarga javob izlab kelinishi ilmiy-falsafiy asosda bayon etiladi.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma nomutaxassis yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, falsafaga oid ilmiy asoslangan ma‘lumotlar, asosiy tushunchalar, nazariy g‘oyalar, hujjatlar va jadvallar asosida izchil hamda tizimli ravishda yoritilgan.

Ushbu qo‘llanma nafaqat falsafiy tafakkurni rivojlantirishga, balki talabalarda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ularning dunyoqarashini boyitishga ham xizmat qiladi. Qo‘llanma zamonaviy ta‘lim talablari asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda talabalar bilimini mustahkamlash va nazorat qilishga qaratilgan savol, topshiriqlar hamda uslubiy tavsiyalar ham o‘rin olgan.

Ushbu o‘quv-uslubiy qo‘llanmani yaratishdan asosiy maqsad talabalarga falsafa fani bo‘yicha chuqur va tizimli bilim berish, ularning dunyoqarashini kengaytirish, milliy ong va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishdan iboratdir.

Kirish

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda belgilangan maqsad va vazifalar asosida, ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar talablariga muvofiq tayyorlangan. Qo‘llanma oliy ta’lim muassasalarining nomutaxassis yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan.

Ushbu o‘quv-uslubiy qo‘llanmada falsafaning eng muhim yo‘nalishlari — ontologiya, gnoseologiya va aksiologiya bo‘limlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan bo‘lib, ular orqali borliq, bilish jarayoni va qadriyatlar tizimi haqidagi asosiy falsafiy qarashlar tizimli ravishda bayon etiladi.

Falsafa inson tafakkurining eng qadimiy va fundamental shakllaridan biri bo‘lib, u borliqning mohiyati, insonning dunyoni bilish imkoniyatlari hamda qadriyatlarning jamiyat hayotidagi o‘rnini anglashga xizmat qiladi. Ontologiya borliq va mavjudlikning umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi, gnoseologiya esa inson bilish jarayoni, bilimning manbalari va haqiqat mezonlarini tadqiq etadi. Aksiologiya esa qadriyatlar tizimi, ularning shakllanishi va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini o‘rganadi.

Sharq va G‘arb falsafiy tafakkuri, shuningdek, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining boy ilmiy-falsafiy merosi ushbu yo‘nalishlarning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi allomalarning qarashlari borliq, bilish va axloqiy qadriyatlar haqidagi ilmiy fikrlarning shakllanishiga katta hissa qo‘shgan.

Shuningdek, qo‘llanmada talabalarning falsafiy dunyoqarashini shakllantirish, ularda mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, voqelikni ilmiy asosda tahlil qilish hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga hurmat ruhini mustahkamlash masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma falsafaning ontologiya, gnoseologiya va aksiologiya yo‘nalishlarini o‘rganayotgan talabalar, o‘qituvchilar hamda falsafiy bilimlarga

qiziquvchi keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan bo'lib, u nazariy bilimlarni mustahkamlash, ilmiy dunyoqarashni kengaytirish uchun xizmat qiladi.

MAVZU: **BORLIQ (ONTOLOGIYA) VA RIVOJLANISH FALSAFASI**

Reja:

1. Olam tushunchasi. Substantsiya. Olam va odam munosabati falsafaning asosiy masalasi. Olam to'g'risidagi turlicha qarashlar. Olamning diniy-ilmiy, falsafiy manzarasi. Olamning namoyon bo'lish shakllari.
2. Borliq tushunchasi. Borliqning tuzulishi. Borliqning shakllari va ularning namoyon bo'lish xususiyatlari. Materiya.
3. Harakat va uning shakllari, tamoyillari [abadiylik, uzluksizlik, nisbiylik]. Borliqning fazo va vaqtda mavjud bo'lish tamoyili. Ijtimoiy makon va zamon, uning taraqqiyot tamoyillari, xususiyatlari.

4. Tabiat tushunchasi, uning falsafiy mohiyati. Tabiatning tuzilishi. Tabiat va jamiyat. Tabiiy va sun'iy muhit. Biosfera. Noosfer

Darsning maqsadi

Ushbu darsning asosiy maqsadi o'quvchilarga Sharq falsafasida borliq (ontologiya) va bilish (gnoseologiya) masalalarining vujudga kelishi, rivojlanishi hamda asosiy g'oyalari haqida chuqur bilim berishdan iborat. Dars davomida o'quvchilar Sharq mutafakkirlarining olamning mohiyati, insonning borliqdagi o'рни, tabiat va jamiyatning o'zaro munosabatlari haqidagi qarashlarini o'rganadilar. Shuningdek, bilishning manbalari, haqiqatga erishish yo'llari, aql, tajriba va ma'naviy kamolotning bilish jarayonidagi ahamiyati to'g'risidagi ta'limotlar bilan tanishadilar. Qadimgi Hindiston, Xitoy va Markaziy Osiyoda shakllangan falsafiy maktablarning ontologik va gnoseologik qarashlari hamda ularning jahon falsafasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi.

1. Olam va odamning o'zaro munosabati, olamning paydo bo'lishi, unda insonning o'рни azaliy, abadiy, falsafiy muammodir. Sobiq ittifoq davrida o'zbek tilida chop etilgan falsafiy adabiyotlarda bu mavzu bo'yicha ya'ni, olam va odamning falsafiy talqini bo'yicha materiallar berilmagan. Mustaqillik yillarida bu masala falsafiy lug'atlar va ma'ruzalar matni hamda darsliklarda o'z o'rnini topdi. Bu mavzuning birinchi savolini bayon qilishda biz yuqorida ko'rsatilgan adabiyotlarga tayanamiz.

Olam - borliqni odam nazarda tutgan unsurlardan tashkil topgan odam tomonidan bilingan, anglangan qismi. Olamning paydo bo'lishidan oldingi holati «hech nima», «yo'qlik» tushunchalari bilan izohlanadi. Angliyalik olim Stiven Hoking «Olam vujudga kelmasdan ilgari nima bo'lgan?» degan savolning mantiqsizligini, vaqtning faqatgina kelajakka yo'nalgan oqimini ifodalovchi modeli vositasida asoslab bergan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, falsafadagi olam tushunchasi kosmologiyadagi, dindagi olam tushunchalariga nisbatan mazmunan boyroq, serqirralidir.

Odam yashayotgan shu dunyo o'zining barcha murakkabligi va muammolari, jozibadorligi, butun go'zalligi bilan yagona olamni tashkil etadi. Olam tushunchasi, eng avvalo, odam va uning faoliyati kechadigan makonni aks ettiradi. Agar odam bo'lmaganida edi, bu olam haqidagi tasavvurlar ham bo'lmas edi. Demak, olam odam bilan mazmundordir. Olam uni tashkil etuvchi narsalar bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Hech narsasi yo'q olam yo'qlikdir. U mavhum tushuncha, ya'ni abstraksiyadir.

Qadimgi davrlardan buyon odam o'zini anglagach, olamning tarkibiy qismi ekanligini tushuna boshladi. Dastlab, uning hayotini ta'minlovchi tirikchilik vositalarining ahamiyatini tushunib yetdi va ularni e'zozlash, avaylab-asrash tuyg'usi shakllana boshladi. Shu tufayli olam asosida yotuvchi to'rt unurni: havoni, suvni, tuproqni va olovni muqaddaslashtirish singari g'oyalar vujudga keldi hamda olam to'grisidagi sodda kosmologik qarashlar paydo bo'lgan. Ayrim kishilar odamning tirikchiligini ta'minlovchi narsalarni odam uchun, uning yashashi uchun xudo tomonidan yaratilgan ne'matlar deb bildi. Bunday qarashdan olam odam uchun yaratilgan, degan ma'no kelib chiqadi. Aslida qanday? Bu falsafiy muammodir.

Olamda odam yashashi uchun qulay bo'lgan sharoit bo'lmasa-chi? Odamlar qahraton sovuq hukmronlik qiladigan doimiy muzliklar bag'rida ham, har doim issiqlik taftidan qovjirab yotuvchi issiq o'lkalarda ham yashashadi-ku. Har bir joyda odam o'ziga qulay sharoit yaratib olishga intiladi.

Odam hayvonlardek tabiatdagi bor narsalardan oziqlanish bilangina chegaralanib qolmasdan, ularni o`ziga moslashtirishga, sovuq bo`lsa - isitishga, xom bo`lsa - pishirishga, issiq bo`lsa - sovutishga intiladi. Bu esa odamning olamga moslashishga intilishi oqibatidir. Ya'ni, olamni odam o`ziga, o`z ehtiyojlariga moslashtirishga intilib kelgan. Shu tarzda odam ham, olam ham takomillashib, yer yuzi o`ta "xonakilashtirilgan" olamga aylangan.

Olam, eng avvalo, tor ma'noda odam yashaydigan joy. Aslida odamzod va hayvonot olami, o`simlik va hasharotlar dunyosi, jismoniy, ruhiy, ma'naviy olam va shu singari boshqa ko`plab tushunchalar bor. Ular dunyoda mavjud bo`lgan narsa va hodisalar nomi bilan ataladi. Masalan, odamning ruhiy olami uning bilim, tajriba va hayolotini o`z ichiga oluvchi o`ta keng qamrovli tushunchadir. Bunda olam odam yashaydigan joy, degan ma'noga qaraganda yanada kengrok mazmunga ega bo`lamiz. Nimaiki mavjud bo`lsa, ularning hammasi birgalikda siz bilan biz mansub bo`lgan dunyoni ifodalaydi. Ammo tabiat, jamiyat va inson tafakkurining asosida yotuvchi va ularni birlashtiruvchi shunday bir umumlashtiruvchi tushuncha ham borki, u ob'ektiv olamning mazmunini ifoda etadi. Bunday tushuncha haqidagi tasavvurlar butun fan tarixi mobaynida rivojlanib kelgan. Dastlab, bu umumlashtiruvchi tushuncha, narsalarning asosida nima yotadi, degan nuqtai nazardan kelib chiqib, substansiya [lotincha, substansia - nimaningdir asosida yotuvchi mohiyat, degan ma'noni beradi] deb ataldi.

Substantsiya - muayyan narsalar, hodisalar, voqealar va jarayonlarning xilma-xil ko`rinishlari ichki birligini ifoda etuvchi va ular orqali namoyon bo`luvchi mohiyatdir. Olamning asosida bitta mohiyat - substantsiya yotadi, deb hisoblovchi ta'limotni monizm deb atashadi. Faylasuflar substantsiya sifatida biror jismni, hodisani, materiyani, g`oyani yoki ruhni olishgan. Substantsiya sifatida moddiy jismlarni, materiyani oluvchilar - materialistik monizm tarafdorlari.

G`oyani, ruhni oluvchilar esa - idealistik monizm tarafdorlari hisoblanadilar. Shuningdek, olamning asosida ham moddiy jism yoki materiya, ham g`oya yoki ruh

yotadi deb hisoblovchi faylasuflar dualistlar [dualizm lotincha, dualis - ikkilangan degan tushunchani anglatadi] deb hisoblanadi. Arastu, Moniy, R. Dekart va boshqalar dualistlardir. Olamning asosida ko`p substantsiyalar yotadi, deb hisoblovchilarni esa plyuralizm [lotincha pluralis ko`pchilik so`zidan olingan] tarafdorlari deb atashadi.

Olamning asosida yotuvchi mohiyatni axtarish tarixi ham fanning uzoq o`tmishiga borib taqaladi. Masalan, qadimgi Hindiston va Xitoyda, Misr va Bobilda, qadimgi O`rta Osiyo va Yunonistonda ba'zi faylasuflar olamning asosida qandaydir modda yoki muayyan unsur yotadi, deb hisoblashgan. Ularning ba'zilari bu unurni olov, boshqalari suv yoki havo, ayrimlari esa tuproqdan iborat deb hisoblashgan. Ba'zi bir falsafiy ta'limotlarda esa, olamning asosida - olov, havo, suv va tuproq yotadi, barcha narsalar ana shu to`rtta unurning birikishidan hosil bo`lgan, deyilgan.

Olamning asosida yotuvchi substansiyami axtarishning yana bir yo`li narsalarning tarkibidagi bo`linmas eng kichik unurni, ya'ni narsalarning tarkibidagi umumiy substrat [lotincha substratum - asos ma'nosini anglatadi] ni axtarishdir. Bunday yo`nalishga mansub oqimlardan biri atomistik oqim hisoblanadi. Masalan, qadimgi Yunon faylasuflari Levkipp, Epikur, Demokrit va Lukresiylar narsalarning va butun olamning asosida eng kichik bo`linmas unsurlar - atomlar yotadi, ular o`zlarining shakli, harakatlanishi va vaznlari bilan bir-birlaridan farq qiladi, deb hisoblashgan.

Falsafiy tafakkur rivoji tarixida substantsiyaga ikki xil yondashuvga duch kelamiz. Birinchidan, substantsiya substrat [asos, negiz]dan farqlanmaydi. Masalan, Pifagorda son-miqdor, Geraklitda - olov, Falesda suv, Platonda g`oyalar, Ksenofaonda – tuproq, Anaksimenda - havo, ayni vaqtda ham substrat, ham substantsiya ko`rinishida namoyon bo`ladi. Ikkinchidan, Levkipp, Demokrit, Epikur, Lukretsiy Kar va Ibn Sinoda substantsiya va substrat bir-biridan farqlanadi. Ibn Sino moddiy borliqning negizi [substrat] sifatida suv, havo, olov va tuproqni e'tirof qiladi. Har qanday narsa ularning o`zaro nisbati va birligidan tashkil topadi. Substantsiya esa modda va jismning shakli birligidan iboratdir. Moddasiz shakl, shaklsiz modda borliqning mohiyati bo`la olmaydi. R.Dekartning dualizmiga ko`ra, moddiy substantsiya va

ruhiy substantsiya parallel tarzda amal qiladi. Ularning amal qilish qonunlari bir-biridan mustaqildir. Ularning birontasi ikkinchisi ustidan hukmronlik saltanatini o`rnata olmaydi, chunki ularning har biri o`ziga xos jabhaga ega, ulardan tashqarida qonunlarning ta'siri chegaralanadi. Shunday qilib, falsafiy tafakkur tarixida substantsiya muammosi ustida olib borilgan falsafiy bahs-munozaralar birmuncha samarali bo`lib, moddiy va ruhiy jarayonlarni chuqurroq o`rganish, ular o`rtasidagi tafovut hamda o`zaro birlikni har tomonlama tahlil etishga o`z xissasini qo`shib keldi. Substantsiya tushunchasi olamni anglash, uning xilma-xil ko`rinishdagi umumiylikni bilib olishda o`ziga hos ko`maklashuvchi falsafiy kategoriya vazifasini bajaradi.

Olamni anglash to`grisida turlicha, hatto bir-biriga qarama-qarshi qarashlar mavjud. Bunday qarashlar odamlarning olamga o`z o`lchovlari bilan qarashlari oqibatida paydo bo`ladi. Birov uchun olam yaxshi va yomon, oppoq va qora ranglardan tashkil topgan, boshqa ranglarning bo`lishini u tasavvuriga ham sig`dira olmasligi mumkin. Boshqalar esa olamni xilma-xil rangda, qirralarda ko`radi. Ular oq bilan qora oralig`ida oqimtirroq yoki qiraroq ranglar ham bo`lishi mumkinligiga e'tibor qilishadi. Olam tushunchasi keng qamrovli va keng yo`nalishli tushuncha bo`lib, ma'lum ma'noda voqelikka tizimli, ya'ni sistemali yondashishni talab qiladi. Masalan, elementar zarrachalar olami tushunchasi odamga ma'lum bo`lgan va hali ma'lum bo`lmagan barcha elementar zarrachalarni qamrab oladi.

Agar biz yashayotgan butun koinotni elementar zarrachalardan tashkil topgan deb hisoblasak, bu tushuncha butun koinotni ham aks ettirishi mumkin. Yoki o`simliklar olami tushunchasini olaylik. Bu tushunchaga faqatgina o`simliklar kiradi, hayvonlar va odamlar bu olamdan chetda qoladi.

Shu nuqtai nazardan olam tushunchasi nisbiy mohiyatga ega. Ba'zi kishilar olam deganda barcha narsalarni, jismlarni, hodisalarni qamrab oluvchi universal sistemani tushunadi. Bu ma'noda olam kosmologik koinot tushunchasiga mos keladi. Ayrimlar uni cheksiz va chegarasiz, boshqalar esa koinot ma'nosidagi olamni cheklangan ob'ekt sifatida talqin etadi. Cheksizlik va chegarasizlik tushunchalari nisbiy ma'noga ega, bir

sistemada cheksiz hisoblangan ob'ekt boshqa sistemada chekli bo'lishi mumkin va aksincha.

Diniy-kosmologik qarashlarda olam ilohiy qudrat kuchi bilan yaratilgan, deb talqin etiladi. Bu olamning vaqtda boshlanishi mavjudligiga, ya'ni uning chekli ekanligiga ishoradir. Islom dinidagi kosmologik qarashlarda o'n sakkiz ming olam haqida gapiriladi va mazkur qarash bo'yicha biz yashayotgan moddiy olamdan tashqari, undan mustaqil bo'lgan ko'plab boshqa olamlar ham mavjuddir, deyiladi.

Hozirgi zamon kosmologiyasida ham fanga asoslangan bir qancha konsepsiyalarda olam o'tkinchi, tabiiy ravishda paydo bo'lgan, degan g'oya ilgari suriladi. Bu nuqtai nazarlarda olamning paydo bo'lishidan oldingi holati "hech nima" va "yo'qlik" tushunchalari bilan izohlanadi. Angliyalik olim Stiven Loking "Olam vujudga kelmasdan ilgari nima bo'lgan?" degan savolning mantiqsizligini, vaqtning faqatgina kelajakka yo'nalgan oqimini ifodalovchi modeli vositasida asoslashga harakat qilgan. Uning fikricha, bu shimoliy qutb nuqtasidan turib qaraganda, hamma nuqtalar faqat janubga olib boradigan holatni eslatadi. Bunday holat olamning boshlang'ich holatidir. Vaqtning kelajakka olib boruvchi yo'nalishigina mavjud bo'lgan holati olamning boshlanishidir. Bu holatda o'tmish yo'q, faqat kelajak mavjud.

Olam haqidagi diniy tasavvurlar uning kelajagi, yaratilishi yoki o'tmishiga oid murakkab masalalarni, asosan, ilohiy qudratning xosilasi sifatida talqin etadi. Dinda olamni "bu dunyo" - o'tkinchi olam va "narigi dunyo" - abadiy olamga ajratib tushuntirishadi. Bu dunyodagi mashaqqatlari evaziga odam narigi dunyoda rohat-farog'atga muvassar bo'ladi, degan g'oyaga asoslaniladi.

Fan olam to'grisida o'ziga xos fikr yuritadi. Unda olamga oid murakkab masalalarni amaliy tajribalardan kelib chiquvchi mantiqiy dalillar asosida isbotlashga uriniladi. Mavjud ilmiy mantiqdoirasidan chetga chiquvchi hodisalar esa izohlanmaydi. Ayrim ajoyibot hodisalarining fan tadqiqot ob'ektiga kiritilmaganining sababi ana shunda.

Falsafa olamni izohlashda fanning, dinning, san'at va adabiyotning, xullas, fan bilan birgalikda boshqa xilma-xil bilimlarga tayanib, umumlashgan xulosalar chiqaradi.

Demak, falsafadagi olam tushunchasi kosmologiyadagi, dindagi va boshqa bilim sohalaridagi olam tushunchalariga nisbatan boyroq sarmazmunrok va kengroqdir.

Olamning namoyon bo`lish shakllari xilma-xildir. Faqat moddiy jismlarnigina o`ziga qamrab oluvchi olamni moddiy olam deyishadi. Ayrim kishilar uni jismoniy, ya'ni fizik olam deb atashadi. Odamning ma'naviy, ruhiy dunyosini qamrab oluvchi olamni ma'naviy olam deyishadi. Aynan shu paytda biz bilan birgalikda mavjud bo`lgan olam aktual olam deyiladi. Kelajakda mavjud bo`lish imkoniyati bor va bo`lishi mumkin bo`lgan olam potensial olam deyiladi. Masalan, sizning bugungi kundagi talabaligingiz aktual olamga mansub bo`lsa, kelajakda mutaxassis bo`lib yetishishingiz esa potensial olamga mansubdir.

Olamning mavjudligi shubhasiz bo`lgan va barcha e'tirof etadigan qismi real olam deyiladi. Kelajakda mavjud bo`lishi ehtimoli bo`lgan olam virtual olam deb ataladi [virtual so`zi lotincha virtualis - ehtimoldagi degan ma'noni beradi]. Aniq ma'lum bo`lgan olam konkret olam deyiladi, hayoldagi, tasavvurdagi, idealdagi olam obrazi abstrakt olam deyiladi.

Odamning kundalik hayotidagi hammaga ma'lum bo`lgan, tan olingan hayoti real olamga mansub bo`lsa, uning hayoliy rejaları virtual olamga, uning o`zi va atrofida gilar konkret olamga, kelajakka yo`nalgan ozu-umidlari esa abstrakt olamga mansubdir. Odam o`z rejalarini real olamga asoslanib tuzsa, potensial olamning konkret reallikka aylanish ehtimolligi oshadi.

Odam olamda boshqalardan ajralib, yakkayu yagona bo`lib emas, balki ijtimoiy hayot kechiradi va jamoa bo`lib yashaydi. Odamlar jamoasi jamiyatni tashkil etadi. Odamlar jamiyatdagi o`zaro munosabatlari, faoliyatlari, o`y-xayollari, ideallari, maqsad va maslklari bilan birgalikda ijtimoiy olamni tashkil etishadi. Odamning jamiyatdagi boshqalar bilan birgalikdagi ijtimoiy faoliyati, ularning har biriga xos bo`lgan takrorlanmas individual olamlariga bog`liqdir. Individual olam, ayni paytda tashqi olamni ham, ijtimoiy olamni ham aks ettiradi, o`zida ifodalaydi. Bular bir-birlari bilan chambarchas bog`liqdir.

Xullas, olam haqidagi xilma-xil tasavvurlar mavjudlikning eng umumiy falsafiy tushunchasi shakllanishiga asos bo'lib keldi. Bunday tushuncha borliq haqdagi tushunchadir.

2. Borliq falsafiy kategoriya bo'lib, olamdagi turli-tumanlikni xilma-xil ko'rinishda va o'zaro bog'liqlikda ekanligini aks ettiradi. Shu nuqtai-nazardan borliq tushunchasi moddiylik, ijtimoiylik va ma'naviylik o'rtasidagi umumiylik va o'zaro aloqadorlikni ochib beradi. Borliq – bu tabiat, jamiyat va insonning real holati, kelajagi.

Faylasuflar qadim zamonlardan buyon "borliq," va "yo'qlik" haqida bahs yuritishgan. Ular borliqning vujudga kelishi, mohiyati, xususiyatlari va shakllari haqida ko'plab asarlar yozishgan. Xush, borliq nima? Bu savol bir qarashda juda oddiy ko'ringani bilan unga shu choqqacha barcha kishilarni birday qanoatlantiradigan javob topilgani yo'q. Bu holat borliqqa turlicha nuqtai nazarlardan qarashlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Masalan, ayrim faylasuflar borliqni moddiylik, moddiy jismlar bilan bog'lab tushuntirishadi. Ularning nuqtai nazarlaricha, borliq - ob'ektiv reallikningina qamrab oluvchi tushunchadir. U holda fikr, inson tafakkuri, o'y - hayollarimiz borliq, tushunchasidan chetda qolar ekanda, degan savolga ular, bunday tushunchalar ob'ektiv reallikning xosilasidir, deb javob berishadi.

Falsafaning borliq, haqidagi ta'limotni izohlaydigan qismi - ontologiya deb ataladi. [Bu tushunchani falsafada birinchi bor H. Volf qo'llagan]. Olam va borliq masalalarini falsafaning ana shu sohasi o'rganadi.

Yo'qlik hech nima demakdir. Hamma narsani hech narsaga aylantiruvchi, hamma narsaning ibtidosi ham, intihosi ham yo'qlikdir. Bu ma'noda yo'qlik cheksizlik, nihoyasizlik va mangulik bilan birdir. Yo'qlik chekingan joyda borliq paydo bo'ladi. Demak, borliqning bunyodkori ham, kushandasi ham yo'qlikdir. Borliq yo'qlikdan yo'qlikkacha bo'lgan mavjudlikdir. Yo'qlikni hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Fanda yo'qlik nima, degan savolga javob yo'q.

Demak, borliq va yo`qlik dialektik aloqadorlikda. O`tmishdagi borliq – bu yo`qlik. Borliq olam ko`rinishlarining hozirgi holatidir. Borliq hozirdan kelajakka yo`nalgan jarayonlarni ham aks ettiradi.

Tarixdan ma'lumki, faylasuflar borliq haqida turlicha g`oyalarni ilgari surishgan. Markaziy Osiyo tuprog`ida vujudga kelgan zardushtiylik ta'limotida borliq quyosh va olovning xosilasidir, alanganib turgan olov borliqning asosiy mohiyatini tashkil etadi, deb hisoblangan. Chunki bu g`oya bo`yicha, har qanday o`zgarish va harakatning asosida olov yotadi va u borliqqa mavjudlik baxsh etadi.

Qadimgi yunon faylasufi Suqrot borliqni bilim bilan qiyoslaydi va uningcha, biror narsa, biz uni bilsakkina bor bo`ladi, insonning bilimi qancha keng bo`lsa, u shuncha keng borliqni qamrab oladi, deb hisoblaydi.

Qadimgi dunyoning atomist olimi Demokrit borliq atomlar majmuasidan iborat, deb tushuntirgan. Uning fikricha, borliqning mohiyati uning mavjudligidadir. Mavjud bo`lmagan narsa yo`qlikdir. Islom ta'limotida borliq ilohiy voqelikdir. Ya'ni, u Olloh yaratgan mavjudlikdir. Bu borada vahdati vujud va vahdati mavjud ta'limotlari bo`lgan.

Islom diniga mansub mutafakkirlar borliq haqidagi ta'limotni har taraflama rivojlantirganlar. Masalan, Forobiy fikricha, ilk borliq azaliy Ollohning o`zidir. Beruniy fikricha, borliq, shunday umumiylikki, u hamma narsaning asosida yotadi, demak, borliq hamma narsaning asosidir. Evropada o`tgan olimlar David Yum va Jorj Berkli borliqni sezgilarimiz majmuasi, deb talqin etishgan.

Gegel esa borliqni mavhumlik, mutlaq ruhning namoyon bo`lishi, deb ta'riflaydi. Ko`pgina naturfalsafiy qarashlarda borliqni hozirgi zamon bilan, ya'ni shu aktual olamga bog`lab tushuntirdilar.

Aslida, borliq keng falsafiy tushuncha bo`lib o`ziga butun mavjudlikni, uning o`tmishi, hozir va kelajagini ham qamrab oladi. Faylasuflar borliqni tushuntirish uchun yo`qlik tushunchasini unga antipod qilib olishgan va shu asosda borliqning

zaruriy mohiyatini ochishga intilganlar. Materialistik adabiyotlarda borliqni ob'ektiv reallik bilan, materiya bilan aynanlashtirib tushuntirishadi.

Borliq o`ziga ob'ektiv va sub'ektiv reallikni, mavjud bo`lgan va mavjud bo`ladigan olamlarni, moddiylik va ma'naviylikni, o`tmish va kelajakni, o`lim va hayotni, ruh va jismni qamrab oluvchi umumiy tushunchadir.

Atrofimizdagi odam, olam, tabiat, jamiyat, tafakkur, g`oyalar, o`y-xayollarimiz barchasi birday mavjuddir, ular turli tarzda va shakllarda namoyon bo`lib, hammasi mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi.

Materialistik mazmundagi borliq tushunchasi ta'rifiga faqat ob'ektiv real olam, ongdan tashqaridagi, unga bog`liq bo`lmagan jismoniy mohiyatga ega bo`lgan narsalargina kiritiladi. Borliqning ideal, virtual, potensial, abstrakt, ma'naviy shakllari bu ta'rifdan tashqarida qoladi.

Aslida esa, borliq kategoriyasi umumiy abstraksiya bo`lib, mavjudlik belgisi bilan barcha narsa va hodisalarni o`ziga qamrab oluvchi o`ta keng tushunchadir. U o`ziga nafaqat ob'ektiv reallikni, balki sub'ektiv reallikni ham qamrab oladi.

Borliq mavjudlik va reallik tushunchalariga qaraganda ham kengroq tushunchadir. Mavjudlik - borliqning hozirgi paytda namoyon bo`lib turgan qismi bo`lib, o`tgan va mavjud bo`ladigan narsa va hodisalar ham borliq tushunchasiga kiradi. Reallik esa, mavjudlikning hammaga ayon bo`lgan, ular tomonidan tan olingan qismi.

Borliq o`ziga reallikni ham, mavjudlikni ham qamrab oladi. An'anaviy falsafiy qarashlarda borliqning uchta sohasi ajratib ko`rsatiladi. Ularga: tabiat borlig`i, jamiyat borlig`i, ong borlig`i kiradi. Bular uchun eng umumiy belgi, ularning mavjudligidir.

Shuningdek, falsafiy adabiyotlarda tabiat borlig`i va jamiyat borlig`ining quyidagi shakllari ham farqlanadi. Tabiat borlig`i odatda tabiatdagi narsalar [jismlar], jarayonlar, holatlar borlig`i sifatida tushuniladi. U ikkiga bo`linadi: azaliy tabiat borlig`i [yoki tabiiy tabiat borlig`i, u insondan ilgari va uning ishtirokisiz ham mavjud bo`lgan] va odam mehnati bilan ishlab chiqarilgan narsalar borlig`i ["ikkinchi tabiat"

borlig`i, ya'ni madaniyat]. Ikkinchi tabiat borlig`i esa, o`z navbatida, quyidagi ko`rinishlarda uchraydi:

— inson borlig`i [insonning narsalar olamidagi borlig`i va odamning o`ziga xos bo`lgan insoniy borlig`i];

— ma'naviy borliq, [individuallashtirilgan va ob'ektivlashtirilgan ma'naviy borliq,];

— sotsial borliq, [ayrim odamning tarixiy jarayondagi borlig`i va jamiyat borlig`i] ijtimoiy borliq deb ham ataladi.

Borliqning moddiy shakli materiya o`ziga barcha jismlarni, hodisalarni, jarayonlarni va ularning xususiyatlarini qamrab oladi. Bundan tashqari, u tafakkurni ham, olamda mavjud bo`lgan barcha aloqadorliklarni va munosabatlarni ham qamrab oluvchi umumiy falsafiy tushunchadir. Borliqning moddiy shakliga xos umumiylikni axtarishning bir yo`nalishi moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish yo`li bo`lib, yuqorida qayd etganimizdek, substansiyani aniqlash yo`lidir. Ikkinchi yo`l esa — moddiy olamning asosiy tarkibiga kiruvchi "qurilish elementlari"ni — substratni axtarish yo`li. Uchinchi yo`l — hamma narsani vujudga keltiruvchi bosh sababchisini, ota moddani, ya'ni pramateriyani axtarish yo`li. Mana shu yo`l haqida maxsus to`xtab o`taylik.

Olamning substansiyasini axtarishning bu usuli go`yoki meva iste'mol qilayotgan kishi, uning kelib chiqishini axtarib, dastlab daraxtga, so`ngra uning guliga, bargiga, ko`chatiga va urug`iga nazar solganidek, atrofimizdagi moddiy olamning o`zagida dastlabki yaratuvchi modda sifatida nima yotishini, ya'ni ilk materiyani, azaliy materiyaning "bobokoloni"ni, "pramateriya"ni axtarish usulidir.

Moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish falsafada materiya haqidagi tasavvurlarning maydonga kelishiga va rivojlanishiga sababchi bo`ldi. Materiya tushunchasi moddiy unsurga nisbatan ham, atomga nisbatan ham, pramateriyaga nisbatan ham umumiyroq bo`lgan tushunchadir. Materiya olamdagi barcha moddiy ob'ektlarni, butun ob'ektiv reallikni ifoda etuvchi eng umumiy tushunchadir. Faylasuflar "Tom ma'nodagi materiya faqat fikrning mahsuli va

abstraksiyasidir", deb yozishadi. Faylasuflar barcha moddiy ob'ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo'llaydigan tushuncha materiya, deb ataladi. Demak, materiya moddiy ob'ektlarga xos eng umumiy tushuncha, falsafiy kategoriyadir. Albatta, bu ta'riflarni bir yoqlama mutlaqlashtirib tushunmaslik lozim. Bu ta'riflarda ko'prok sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi mumkin bo'lgan reallik nazarda tutilgan.

XX asrning o'rtalariga kelib, kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi va hozirgi zamon kosmologiyasi sohalaridagi ilmiy yutuqlar kishilarning ob'ektiv olam haqidagi tasavvurlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Natijada, tabiatshunos olimlar sezgilarimizga bevosita ta'sir etishining imkoni bo'lmaydigan realliklar haqida ham tadqiqotlar olib bora boshlashdi.

Olamning klassik mexanika nuqtai nazaridan kelib chiqib, nisbatan kichik tezlikda harakatlanuvchi sistemalar haqidagi ilmiy manzarasi o'rnini yangicha ilmiy manzaralar egallay boshladi. Bu esa materiya haqidagi tasavvurlarning yanada rivojlanishiga sharoit tug'dirdi. Bu o'zgarishlarni hisobga olib, marksist-faylasuflar bu ta'rifga sezgilarimizga bevosita yoki bilvosita [ya'ni, turli asboblar, qurilmalar vositasida] ta'sir etuvchi, degan ko'shimcha kiritishdi. Shunday qilib, bu ta'rif go'yo materiyaning moddaviy va nomoddaviy shakllarini, ya'ni modda va antimodda ko'rinishlarini qamrab oluvchi ta'rifga aylandi.

Materialistlar materiyani ob'ektiv reallik, deb ta'riflashadi. Ob'ektiv reallik inson sezgilariga bog'liq bo'lmagan holda, undan tashqarida mavjud bo'lgan voqelikdir. Bu butun mavjudlikning sub'ektiv reallikdan tashqaridagi qismi hisoblanadi.

Ob'ektiv reallikning mavjudligi qanday namoyon bo'ladi? Bu savolga javob topishda, borliqning ajralmas xususiyatlarini o'rganishga to'g'ri keladi. Har qanday jismning ajralmas xususiyati lotincha "atribut" so'zi bilan ataladi.

3. Muayyan jismning aynan shu jism ekanligini belgilovchi xususiyatlari uning atributlari bo'ladi. Borliqning ham bir qancha atributlari mavjuddir. Ular: harakat, fazo, vaqt, in'ikos, ong va boshqalar. Borliq o'zining xossalari, xususiyatlari orqali

namoyon bo`ladi. Endi borliqning atributlari, ya'ni ajralmas tub xususiyatlari haqida to`xtab o`taylik.

Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati harakat hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o`zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi. Buni moddiy borliq misolida qarab chiqaylik. Faraz qiling, qarshimizda biror jism turibdi. Agar harakat bo`lmaganida edi, yorug`lik nurlari shu jismga urilib bizga qaytmagan bo`lar edi, ya'ni biz uni ko`rmagan bo`lar edik. Shuningdek, bu jismning yaxlitligini saqlab turgan molekulalar, atomlar, elementar zarrachalar o`rtasidagi o`zaro ta'sirlar ham bo`lmasdi. Natijada bu jismning strukturaviy birligiga putur yetgan bo`lar edi. Tevarak atrofimizdagi predmetlar va hodisalar harakat tufayli o`zining muayyan tartibini va birligini saqlab turadi, shu tufayli, o`sish, ulg`ayish, ravnaq topish, rivojlanish mavjuddir.

Harakat, bir tomondan, moddiy jismlar o`rtasidagi va ularni tashkil etuvchi elementlar o`rtasidagi aloqadorliklarning natijasi, boshqa tomondan esa, ulardagi o`zgarishlar sifatida sodir bo`ladi. Shu nuqtai nazardan ham falsafaning harakat — umuman har qanday o`zgarishdir, deyilgan ta'rifi juda o`rinlidir. Harakatning manbai haqida gap ketganda, ana shu o`zgarishlarning asosida yotuvchi o`zaro ta'sirlar va ular orasidagi munosabatlar nazarda tutiladi.

Demak, har qanday harakatning manbai shu sistemadagi ichki o`zaro ta'sirlar ekan, har qanday jismning mavjudligini, eng avvalo, uning ichki aloqadorliklari ta'minlaydi. Harakatning turlari haqidagi mulohaza, asosan, o`zgarishlarning xususiyatiga asoslangan. O'zgarishlar oddiy fazoviy siljishdan tortib, murakkab ijtimoiy o`zgarishlargacha takomillashib borgan. Shu tufayli harakatga faqatgina fazoviy siljish, deb qaramaslik lozim. Bunday qarash olamdagi barcha jarayonlarga mexanik harakat nuqtai nazaridan yondashishni vujudga keltiradi. Aslida olamda o`zgarishning xilma-xil ko`rinishlari mavjud bo`lib, ular bir-biridan sifatiy farq qiladi.

Mexanik, ximiyaviy, biologik, fizik o`zgarishlar bilan ijtimoiy o`zgarishlarni aslo taqqoslab bo`lmaydi. To`g`ri, bu o`zgarishlar uchun umumiy bo`lgan fazoviy

siljishlar harakat shakllarining hammasida ham u yoki bu ko`rinishda namoyon bo`lishi mumkin. Lekin hamma o`zgarishni ham faqatgina fazoviy siljishdan iborat, deb bo`lmaydi. Masalan, Yerning Quyosh atrofidagi, Oyning yer atrofidagi harakatini fazoviy siljishning yaqqol ko`rinishi deyishimiz mumkin. Lekin yer bag`rida ro`y berayotgan murakkab geologik jarayonlarni, yer sirtidagi biosferaning yashash usulini birgina mexanik siljish bilan izohlab bo`lmaydi. Harakatning shakli qanchalik murakkab bo`lsa, u bilan bog`liq bo`lgan o`zgarishlar ham shu qadar murakkab bo`ladi. Materiyaning tashkiliy struktura darajasi qanchalik yuqori darajada bo`lsa, unda fazoviy siljish ham shu qadar seziladi.

O'zgarishlarning shunday bir shakli borki, uni falsafada rivojlanish deb ataladi. Rivojlanish - muayyan sistemaning muayyan vaqt va fazodagi yaxlit, kompleks, orqaga qaytmaydigan, ilgarilanma yo`nalishga ega bo`lgan, miqdoriy va sifatiy o`zgarishidir.

Shu jihatdan harakatning ikki xil turi bir-biridan farq qilinadi. Harakatning birinchi turi jismda uning sifati va turg`unligini saqlagan holda ro`y beradigan ichki o`zgarishlarni o`z ichiga oladi. Ya'ni, har qanday jismda beto`xtov ichki o`zgarishlar ro`y berib turadi, lekin bu o`zgarishlar shu jismning tashqi sifatiga jiddiy ta'sir ko`rsatmaydi.

Atrofimizni qurshab turgan har bir jism molekulalardan, molekulalar esa atomlar va elementar zarrachalardan tashkil topgan ekan, bu jismlarning molekulyar va atom tuzilish darajasida ham beto`xtov o`zgarishlar ro`y berib turadi. Shuningdek, har bir jism o`zining atrofidagi boshqa jismlarning va ulardan tarqalayotgan nurlanishlarning ta'siriga ham uchrab turadi. Bunday tashqi ta'sirlarni o`zida in'ikos ettirish jarayonida ro`y beradigan o`zgarishlar ham bu jismning sifatiy o`zgarib ketishiga olib kelmasligi, uning turg`unligi va asosiy sifati saqlanib qolishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Biz yuqorida qayd etgan ichki va tashqi ta'sirlar oqibatida ro`y beruvchi o`zgarishlar asta-sekin to`planib, keyinchalik jismda keskin sifatiy o`zgarishning vujudga

kelishiga ham sabab bo`lishi mumkin. Mana shunday o`zgarish, ya'ni jismning sifatini o`zgartiruvchi harakat ikkinchi turdagi harakatga kiradi va u rivojlanish deb ataladi.

Rivojlanish jarayoni ham ikki turda bo`ladi. Birinchi turdagi rivojlanish bo`yicha, jismda har qanday sifatli o`zgarish ro`y berishiga qaramasdan, uni tashkil etgan materiyaning sifatli tuzilish darajasi o`zgarmasdan qolaveradi.

Masalan, notirik tabiatga mansub bo`lgan Quyoshdagi rivojlanishni olib qaraylik. Olimlarning tahminlariga ko`ra, hozir sirtida 6 ming, ichida esa bir necha million darajali Haroratga ega bo`lgan Quyosh borib-borib soviydi va qizil gigantga aylanadi, ya'ni Quyoshning markazidagi termoyadro energiyasi so`ngach, ichki zichligi pasayadi va markazdagi tortishish quvvati susayadi. Oqibatda Quyosh shisha boshlaydi va yer orbitasini ham o`z ichiga olgan ulkan qizil yulduz vujudga keladi, u asta-sekin sovib, qizil karlikka, so`ngra esa "qora karlikka", keyin bo`lsa neytron yulduzga aylanadi. Bunday o`zgarishlar natijasida borliqning tashkiliy struktura darajasi o`zgarmaydi, ya'ni jonsiz tabiat shaklidagi darajasi saqlanadi.

Jonli tabiatning vujudga kelishi, o`simliklar va hayvonot olamining paydo bo`lishi, odamning shakllanishi, jamiyatning vujudga kelishi singari sifatli o`zgarishlar esa rivojlanishning ikkinchi turiga kiradi.

Falsafa fanida harakatning bir-biridan sifatli farq qiluvchi bir qancha boshqa shakllari ham o`rganiladi.

Materialist bo`lgan faylasuflar harakat shakllarini turkumlaganida qo`yidagi mulohazalarga tayanib ish yuritadilar:

- 1) harakat shakllari bir-birlari bilan sifat jihatidan farq qilib, ularning har biri materiyaning tashkiliy tuzilishi darajalarining muayyan bosqichida namoyon bo`ladi;
- 2) materiyaning harakat shakllari bir-biri bilan genetik jihatidan, kelib chiqishi jihatidan ketma-ket bog`langan, ya'ni harakatning murakkabroq shakllari uning nisbatan soddaroq shakllaridan kelib chiqqandir;
- 3) harakatning yuqori shakllari tarkibidagi quyi shakllari uning yuqori shakllariga ham mansubdir, ammo harakatning yuqori shakli o`zidan quyi shakldagi harakatga

mansub emasdir. Shu mulohazalarga tayangan holda harakatning beshta shaklini ajratib olish mumkin. Ular — mexanik, fizik, ximiyaviy, biologik va ijtimoiy harakatlardir.

Falsafada harakat shakllarini turkumlashning bir qancha boshqa ko`rinishlari ham bor. Ayrim olimlar harakat shakllarini har bir fanning nomi bilan bog`lash kerak, deb hisoblashadi. Bunday qarashning xatoligi shundaki, fanlarning ko`pchiligi harakat shaklini emas, balki miqdoriy munosabatlar va holatlarni aks ettiradi. Masalan, geodeziya yoki geometriya, trigonometriya yoki topografiya, chiziqli algebra qanday harakat shaklini o`rganadi? Kibernetika esa ham tabiatda, ham jamiyatda amal qiluvchi boshqarish jarayonlarini o`rganadi, ya'ni bu fan bitta emas, balki bir qancha harakat shakllarini qamrab oladi.

Harakat shakllarini turlash bo`yicha quyidagi tabiiy-ilmiy konsepsiya ham diqqatga sazovordir. Mazkur konsepsiya bo`yicha harakat shakllari quyidagicha turlanadi: fizik harakat [elementar zarrachalar, maydon va atomlarning harakati], ximiyaviy harakat [atomlar va molekulalarning harakati] va bunda harakatning rivojlanishi ikki yo`nalishga ajraladi: 1] harakat rivojlanishining yuqori yo`nalishida biologik harakat shakllanadi; 2] harakat rivojlanishining quyi yo`nalishida esa geologik harakat shakllanadi, biologik harakatning taraqqiyoti ijtimoiy harakatga olib boradi.

Yana bir boshqa konsepsiyada esa harakat borliqning tashkiliy tuzilish darajalariga mos ravishda turlangan. Bu konsepsiyada harakat shakllari uchta sinfga ajratiladi: notirik tabiatda — elementar zarrachalar va maydon harakati, tirik tabiatda — hayotning namoyon bo`lishi, jamiyatda — odamning faoliyati.

Ijtimoiy harakat bizga ma'lum bo`lgan harakat shakllari ichida eng murakkabi bo`lib, unda insonning ongli faoliyati, inson tafakkuri, ijtimoiy guruhlarning faoliyati, o`zaro munosabatlari, jamiyat miqyosidagi ijtimoiy fikr birgalikda harakatga keladi. Bu harakatni chiziqli, batartib harakatlar bilan mutlaqo taqqoslab bo`lmaydi. Uning kelajagini bashorat qilish ham o`ta murakkabdir.

Borliqning asosiy yashash shakllariga fazo va vaqt kiradi. Fazo narsalarning ko`lamini, hajmini, o`zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalasa, vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi.

Ma'lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko`lamga, hajmga ega. Fazo — vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o`zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro`y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.

Fazo va vaqt tushunchalari, ko`p hollarda, forsiy til ta'sirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo`lib o`tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi.

Fazo va vaqtni tushunish bo`yicha substansial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substansial konsepsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo`shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o`ziga narsalarni sig`diruvchi substansiya. Hech narsasi yo`q, ya'ni narsalar solinmagan fazo ham bo`lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion konsepsiya tarafdorlari esa, narsalar fazoviy o`lchamga ega, deyishadi.

Hech narsasiz fazoning bo`lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi Albert Eynshteyn shunday tushuntirgan edi. Faraz qilib, bir kazarma soldatlarni ko`z oldingizga keltiring. Nyuton fizikasiga ko`ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma bo`sh qoladi, ana shu substansial konsepsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko`ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo`qoladi. Bu relyatsion konsepsiyadagi fazodir.

Fazo va vaqt borliq miqdoriy va sifatiy jihatlarni ifodalashiga qarab, metrik va topologik xususiyatlarga ega. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o`lchanadigan, ko`zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko`lam, bir jinslilik, izotropik [anizotropik] kabi xususiyatlar kiradi.

Fazo va vaqtning topologik xususiyatlari esa borliqning tub sifatii jihatlarini ifodalaydi. Bunday xususiyatlarga o`zluksizlik, bog`langanlik, o`lchamlilik, kompaktlik, tartiblanganlik singari xususiyatlar kiradi. Vaqtning topologik xususiyatlariga orqaga qaytmaslik, bir o`lchamlilik kabi xususiyatlar qo`shiladi.

Fazo [vaqt] ning metrik o`zgarishlari borliq strukturasi jiddiy o`zgartira olmaydi, topologik o`zgarishlar esa borliqning sifatii o`zgarishiga sababchi bo`ladi. Masalan, bir bog`langan sistemaning ko`p bog`langan sistemaga o`tishi fazo topologiyasini tubdan o`zgartiradi, ya'ni fazoning ikki nuqtasini tutashtiruvchi turlicha yo`llar paydo bo`ladi. Bunday fazoda katta idishning ichiga kichik idishni sig`dirish mumkin bo`ladi. O'lcham darajasi ko`p bo`lgan sistema o`lchov darajasi kam bo`lgan sistemaga nisbatan ko`rinmas va murakkab bo`ladi. Shuningdek, fazo va vaqtning metrik xususiyatlari kuchli o`zgarishi topologik xususiyatlarining o`zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, fazoning egrilik darajasi kuchli o`zgarsa, bir bog`langan fazo ko`p bog`langan fazoga aylanishi mumkin.

Ijtimoiy makon va ijtimoiy zamon tushunchalari jamiyatga nisbatan ishlatiladi. Jamiyatning joylashgan o`rni, ijtimoiy hodisalarning ko`lami singari xususiyatlarni ijtimoiy makon tushunchasi ifodalasa, ijtimoiy zamon ijtimoiy hodisalar, jarayonlarning ketma-ketligi, davomiyligini ifodalaydi. Ijtimoiy makon va ijtimoiy zamon [vaqt] jamiyat [ijtimoiy borliq]ning ajralmas xususiyatlari [atributlari] hisoblanadi. Ijtimoiy makon va ijtimoiy zamon falsafada kam o`rganilgan. Shuning uchun o`zbek faylasuflari ularni o`rganishga keyingi yillarda jiddiy e'tibor bermoqdalar.

4. Tabiat va jamiyat haqidagi konkret fanlar borliqning o`z predmetlariga mos keluvchi muayyan xususiyatlarinigina o`rganadi. Borliqning umumiy xossalari haqida esa falsafa fani tadqiqot olib boradi.

Bizning tevarak-atrofimizni xilma-xil ko`rinishdagi, shakldagi turli-tuman moddiy ob'ektlar o`rab olgan. Ular turli hil xossalarga va xususiyatlarga egadir. Bir paytlar hamma jismlar materiyaning bo`linmas shakli atomlardan tashkil topgandir, degan

tasavvur hukmron edi. Atomlarning murakkab tuzilganligi haqidagi farazlar bizning asrimizga kelib uzil-kesil tasdiqlandi.

Hozirgi zamon fanlarining xulosalariga ko`ra, atrofimizdagi har qanday jism molekulalardan tashkil topgan, molekulalar esa atomlardan tuzilgan. Atomlar murakkab tuzilgan yadro va elektron qobiqlardan iborat. Atomning elektron qavatlarini bir-biridan va atom yadrosidan muayyan uzoqlikda joylashgan bo`ladi. Eng sodda atom hisoblanuvchi vodorod atomining yadrosi bitta protondan, murakkabroq atomlarning yadrosi esa proton va neytronlardan tashkil topadi, proton va neytronlar kvarklar va ularni tutashtirib turuvchi glyuonlar [glyuon-yopishtiruvchi degan ma'noni beradi]dan tashkil topgandir.

Proton va neytron nuklonlar [lot. nucleus — yadro, o`zak] hisoblanadi, nuklonlar va hiperon [yun. hiper ustida, yuqoridan tashqari] lar, barionlar [yun. barys -ogir] deyiladi. Bular og`ir zarrachalar sifatida kuchli o`zaro ta'sirlar maydonida bo`lib, adronlar [yun. ardos-kuchli] gruppasiga mansub.

Organik va anorganik moddalar molekula tuzilishi bilan bir-biridan farq qiladi. Jonli organizmlar organik moddalardan tashkil topgan bo`ladi. Jonli organizmlarning tarkibi asosida hujayralar va hujayra sistemalari yotadi. Yer shari atrofini qurshab turuvchi biosferani bir butun jonli sistema deb olish mumkin. Mikroorganizmlar, o`simlik dunyosi, hayvonot dunyosi va insonning o`zaro aloqadorliklari bu biosferaning mavjudligini ta'minlab turadi.

Yer shari va o`z atrofida harakatlanuvchi Oy bilan birga yilda bir marta Quyosh atrofini aylanib chiqadi. Bu sistema ham biosferaga o`z ta'sirini o`tkazadi. Yer yuzida mintaqalarning farq qilishi, fasllarning almashinuvi ana shu sistema harakati bilan bog`langandir. Quyosh va uning atrofida harakatlanuvchi sayyoralar, ularning yo`ldoshlari, asteroidlar, meteoritlar, kometalar va kichik planetalar birgalikda Quyosh sistemasini tashkil etadi. Quyoshdan eng uzoqda joylashgan planeta Pluton uning atrofini 247 yarim yilda bir marta to`liq aylanib chiqadi, ya'ni Yer yili - 365,25 kunga teng bo`lsa - Pluton yili 247 ta Yer yiliga tengdir.

Quyosh sistemasi millionlab yulduzlarni o'z ichiga oluvchi Galaktika [Somon yo'li] tarkibiga kiradi. Uning diametri 94,6 mln. yorug'lik yiliga teng. Undan keyingi sistema galaktikalar to'pi bo'lib, uning diametri 1 megaparsekka teng, u 30 tagacha galaktikani o'z ichiga oladi [1 parsek 3,26 yo. y]. Keyingi sistema - galaktikalarning mahalliy to'pi, unga 2 ta gipergalaktika va 27 ta mitti galaktikalar kiradi. Majmuada 500 tagacha galaktika bo'ladi, uning diametri - 5 megaparsek. Galaktikalar majmuasi galaktikalarning o'ta majmuasiga birlashadi, uning diametri 40 megaparsek bo'lib, o'zida 10 mingdan ziyod galaktikani birlashtiradi. O'ta yirik maj-mualar koinotning boshqa strukturaviy birliklariga kiradi. Koinotning radiusi esa 15 - 20 mlrd. yoyga tengdir. Bu sistemalarni falsafiy jihatdan umumlashtirib, borliqning moddiy ko'rinishlarini turli xil struktura darajalariga ajratish mumkin.

Sifatijihatdan materiya ikki xil shaklda, ko'rinishda uchraydi: moddasimon va nomodda ko'rinishida. Materiyaning moddasimon ko'rinishdagi shakllari ikkiga, modda va antimoddaga ajraladi. Bular bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular to'qnashganda keskin sifatij o'zgarish ro'y beradi, ya'ni moddaning moddaviy ko'rinishi nomoddaviy ko'rinishga aylanadi. Materiyaning nomoddaviy ko'rinishi ham ikki xil shaklda uchraydi: maydon va nurlanish. Muayyan maydondagi nurlanishlar fizik vakuumda [fizik vakuum fizik jismlardan holi bo'lgan joy] moddiy zarrachalarning hosil bo'lishiga imkon beradi. Xullas, bular ham bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Materiyaning biz yuqorida qayd etgan ko'rinishlaridan boshqacha ko'rinishdagi turlari ham bo'lishi mumkin. Ularning tabiati hali fanga ma'lum emas. Agar biz borliqning moddiy ko'rinishlarini tuzilishi jihatidan turkumlashtirsak, borliqning struktura darajalari haqidagi Xulosa hosil bo'ladi.

Biz tevarak-atrofimizga nazar tashlasak, umuman borliqqa emas, balki, muayyan jismlarga, narsa va hodisalarga ko'zimiz tushadi. Siz bilan biz inson sifatida Yer sharida istiqomat qilamiz, o'zimizga mos keluvchi o'lchovlar bilan ish yuritamiz. Biz odatlangan o'lchovdagi kattaliklarni makroskopik kattaliklar, deb hisoblaymiz va bu makrodunyoni tashkil qiladi.

Shu nuqtai nazardan borliqning struktura darajalarini miqyosiy-struktura va tashkiliy-struktura darajalariga ajratamiz. Borliqdagi ob'ektlar miqyosi bilan farq qiluvchi uchta miqyosiy struktura darajalariga ajraladi. Ular: mikroduyo, makroduyo va megadunyo. Mikroduyo atom miqyosidan kichik bo'lgan dunyodir. Bu dunyoga atom strukturasini va elementar zarrachalar, atom yadrosi, kvarklar, kernlar kiradi. Bu dunyoning yaxlitligini va turg'unligini saqlab turuvchi ikkita fundamental kuch mavjuddir, ular kuchli va kuchsiz yadroviy o'zaro ta'sirlardir.

Kuchli o'zaro ta'sirlar atom yadrosining strukturaviy yaxlitligini saqlab tursa, kuchsiz o'zaro ta'sirlar atom strukturasining yaxlitligini ta'minlaydi. Molekulalar tuzilishidan tortib, Yer sharining yaxlitligini saqlashgacha xizmat qiluvchi kuch elektromagnit o'zaro ta'sirlaridir.

Elektromagnit o'zaro ta'sirlari tufayli molekulari birikmalar va Yerdagi barcha hayotiy jarayonlar o'zining strukturaviy birliklarini saqlaydi. Agar elektromagnit o'zaro ta'sirlari bo'lmaganda edi — Quyosh nurlari [ya'ni, elektromagnit nurlanishlari] Yerga yetib kelmagan va Yerdagi hayotiy jarayonlar shakllanmagan bo'lar edi.

Yer, uning tabiiy yo'ldoshi Oy va boshqa sayyoralar Quyosh atrofida harakatlanadi. Bu sistemaning va umuman butun Koinotning strukturaviy yaxlitligi esa gravitatsiy o'zaro ta'sirlari tufayli saqlanadi. Gravitatsion o'zaro ta'sirlari biriktirib turgan dunyo megadunyo deb ataladi.

Ular bir-biri bilan chambarchas bog'langandir, shuningdek, ular bir-biriga almashinishi ham mumkin. Hozir megadunyo hisoblangan koinotimiz bundan 15-20 mlrd. yil muqaddam o'ta kichik mikroskopik ob'ekt bo'lgan, degan tahminlar bor. Shuningdek, biz mikroob'ekt deb hisoblayotgan elementar zarracha neytron o'zining ichida milliardlab yulduz va galaktikalariga ega bo'lgan butun boshli Koinot bo'lishi va aksincha, diametri bir necha milliard yorug'lik yiliga teng bo'lgan ulkan Koinotimiz ham chetdan kuzatayotgan kishiga o'ta kichik elementar zarracha hisoblanishi ham mumkin. Borliqning strukturaviy tuzilishini uning sifatliy

rivojlanishi nuqtai nazaridan olib qarajak, moddiy olam bu holda ham uchta darajaga ajraladi. Uning tashkiliy struktura darajalarini: anorganik dunyo [notirik tabiat], organik dunyo [tirik tabiat] va ijtimoiy dunyo [jamiyat]ga ajratiladi. Ular bir-biridan xilma-xilligi, uyushganligi, nisbiy mustaqilligi va faolligi bilan farq qiladi.

Anorganik dunyo yoki notirik tabiatda fizikaviy va ximiyaviy aloqadorliklar hukmronlik qiladi, shu tufayli notirik tabiatdagi qonuniyatlar shu tabiat fanlari doirasida cheklangan bo`lib, tirik dunyoga nisbatan passiv va tashkiliy uyushganligi past darajada bo`ladi.

Tirik tabiatda, ya'ni organik dunyoda esa biologik aloqadorliklar ham qatnashganligi sababli uning uyushganlik darajasi yuqoriroq, faolroq va murakkabroq tuzilgan bo`ladi.

Ijtimoiy dunyo darajasida esa yuqorida aytilgan aloqadorliklardan tashqari, jamiyatga xos bo`lgan ijtimoiy aloqadorliklar ham ishtirok etadi. Bunday dunyoning tuzilishi nihoyatda murakkab bo`lib, borliq bu darajada o`zining o`ta uyushganligini, nisbiy mustaqilligini va yuqori darajada faolligini namoyish qiladi. Bu dunyoning strukturaviy elementi bo`lgan har bir inson jamiyatga xos bo`lgan barcha aloqadorliklarni o`zida aks ettiradi va ijtimoiy munosabatlarda, aloqadorliklarda ongli ravishda, maqsadga binoan, muayyan mo`ljallarni oldindan belgilagan holda harakat qiladi.

Bu borada oddiy bir misol keltiraylik. Masalan, qo`lingizdagi kitobni ham har xil, bir-biriga o`xshamaydigan, ammo bir kasbdagi mutaxassislar yozishgan. Agar siz, masalaga ijtimoiy dunyoning tuzilishi nuqtai nazaridan baho bermoqchi bo`lsangiz, unda mazkur kitobning qaysi qismi qanday yozilgani, kimning qanday fikrlashi, mavzuni sodda va xalqchil tushuntira olishi yoki murakkab tilda bayon qilishiga e'tibor bering. Shunda masala bir oz oydinlashadi. Xuddi shunday holni sizga turli fanlardan dars berayotgan o`qituvchilar misolida ham kuzatishingiz mumkin. Keyin esa, o`zingiz va o`rtoqlaringizning darslarga, kitoblarga, ularni o`zlashtirib, o`qib va o`qib olishga, hayotga munosabatingizga vijdonan baho bera olsangiz, bu boradagi

murakkab jarayonlarni muayyan darajada to'g'ri anglab olishingiz mumkin. Holbuki, bu — bor-yo'g'i siz, o'qituvchilaringiz va mazkur kitobni yozgan kishilar hayotining kichik bir qismidagi jarayonlar, xolos. hayot esa nihoyatda murakkab, unda bir vaqtning o'zida, birvara qayiga qanchadan-qancha voqea va hodisalar kechadi. Masalan, siz hozir ana shu satrlarni o'qiyapsiz, jismingiz va hayolingizda, atrofingizda, siz bilan birga yashayotgan, siz biladigan va bilmaydigan odamlar jismi, ongi va qalbida ne-ne o'zgarishlar, jarayonlar kechmoqda... Demak, tabiat doimiy o'zgarishda va harakatda, bir holatdan ikkinchi holatga o'tishda, rivojlanishda va taraqqiyotda. Siz va bizning umrimiz esa ana shu cheksizlikning bir lahzasi, jismimiz va jonimiz ham azaliy va abadiy o'zgarishlar jarayonidagi olamning mo'jizasi. Bu olamda aynan siz va bizning dunyoga kelganimiz ham ana shunday mo'jizadir. Biz esa mana shu yorug' olamda o'tganlarning kelajakdagi avlodlar bilan bog'lanishida bir xalqamiz, xolos va aynan ana shunday bo'lganligi uchun ham tabiat, jamiyat, rivojlanish va taraqqiyot qarshisida doimiy qarzdormiz. Bu qarzdorlik dunyoga bizgacha kelganlar va ketganlar, keladiganlar va kelmaydiganlar, kela olganlar va kela olmaganlar ruhi qarshisidagi chuqur mas'uliyat hissidir.

Inson tomonidan nom qo'yilgan dunyolar hech qachon bir-biridan ajralib, alohida holda mavjud bo'lmagan. Ular ham bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda bo'ladi va ularning biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Odatda, kamroq aloqadorliklarga ega bo'lgan sistema unga nisbatan ko'proq aloqadorliklarga ega bo'lgan sistemaga qaraganda murakkabroq va tashkiliy jihatdan uyushganroq bo'ladi. Bu yerda ham ana shu qoida amal qiladi.

Anorganik dunyoda in'ikosning eng sodda va quyi shakli — mexanik in'ikos faoliyat ko'rsatsa, organik dunyoda unga nisbatan murakkabroq ko'rinishdagi biologik in'ikos namoyon bo'ladi. Bunday in'ikosning o'ziga xos bo'lgan tomoni tanlovchanlik, seskanuvchanlik va maqsadga muvofik harakat qilishdir, jamiyatda esa, in'ikosning eng oliy shakli sotsial in'ikos faoliyat ko'rsatadi. Bu in'ikos o'zida in'ikosning boshqa

shakllarini ham qamrab olgan bo`ladi. Ongli va yuqori doirada uyushgan faol in'ikos, aloqadorlik, xatti-harakatlar ijtimoiy dunyoga xosdir.

Borliq shakliy struktura darajalarining balki biz hali bilmaydigan yanada murakkabroq turlari ham bordir, lekin ular hali bizning tushunchalarimiz doirasiga sig`maydi. Xullas, borliqning tashkiliy struktura darajalari bir-biridan aloqadorliklarining soni va sifati jihatidan, energiya va informatsiya almashish xususiyati bilan, faolligi va uyushganligi darajasi bilan farq qiladi.

Borliqning eng murakkab shakllaridan biri hayot va uning mohiyati haqida to`xtalaylik. Biz hayot ekanmiz, olamni bilamiz. Hayotning xilma-xil turlari, shakllari borki, ular borliqning moddiy shaklini harakatga keltirishda, boshqarishda asosiy o`rin tutadi. Hayotning eng murakkab shakli inson hayotidir. Bu inson ruhiyati, ongi, tafakkuri bilan chambarchas bog`langan. Har bir odamga bir marotabagina hayot kechirish imkoniyati berilgan. Insonning qadr-qimmati shu hayotni qanday o`tkazganligi bilan o`lchanadi.

Odamning tabiati va hayoti u yashayotgan jamiyatdagi ijtimoiy muhitga ham bog`liq. Farovon jamiyatda insonlar ham farovon hayot kechirishadi. Qashshoq jamiyatda esa qashshoqlik tomir otadi. Demak, jamiyatimizni qanchalik farovon qilsak, unda yashaydigan insonlarning, kelgusi avlodlarimizning hayoti ham shunchalik baxtli va farovon bo`ladi.

Hayotning vujudga kelishi va mohiyati haqida hanuzgacha olimlar bir nuqtai nazarga kelishmagan. Har bir insonning hayoti takrorlanmas va o`ziga xosdir. Balki stanokning bir detali o`rniga boshqa detalni qo`yish bilan natija o`zgarmas yoki bir ishchining o`rniga boshqa ishchini qo`yish bilan stanok to`xtab qolmas. Ammo bir otaning o`rnini boshqa ota, bir do`stning o`rnini boshqa do`st bosa olarmikin? Shunday ekan, har bir odam takrorlanmas va o`z o`rnida qadrlil. Insonni, uning hayotini qadrlash muhim ijtimoiy vazifadir.

Insonning yaxshi hayot kechirishi, bir tomondan, u yashayotgan jamiyatga bog`liq bo`lsa, ikkinchi tomondan, tabiiy muhitga bog`liq. Butun tarixiy taraqqiyot davomida

inson bilan tabiat o`rtasidagi munosabat takomillashib borgan. Inson tabiiy muhimsiz, suv, havo, quyosh va tuproqsiz yashay olmaydi. Bu unsurlar uning tirikchiligini ta'minlaydi. Bunday qulay sharoit inson uchun faqat Yer sharida mavjuddir.

Yerning hayot tarqalgan qismi biosfera deb ataladi. Biosfera tirik organizmlarning hayot kechirish muhitidir. Agar Yer shari Quyoshga yaqinroq joylashganida, Yer yuzasidagi harorat ko'tarilib ketgan bo'lar edi va oqibatda Yerdagi namlik suv yo`qolar edi. Agar u Quyoshdan uzoqda joylashganida, Yer yuzasidagi harorat pasayib, hamma joy mangu muzlik bilan qoplanar edi. Xullas, har ikkala holatda ham Yer yuzasida hayotning paydo bo`lishiga imkoniyat yo`qolgan bo`lardir.

Yana boshqa holni olaylik: Quyosh sistemasi Galaktika markaziga yanada yaqinroq joylashganda edi, Yer yuzasida kuchli gravitatsiya ta'sirida narsalarning vazni og`irlashib, insondek murakkab jonzodning, balki umuman hayotning paydo bo`lishiga sharoit bo`lmagan bular edi. Aksincha, Quyosh sistemasi Galaktikamiz markazidan hozirgiga nisbatan chetda joylashganda ham, gravitatsiya kuchining zaifligi ayrim ximiyaviy va biologik jarayonlarning ro`y berishiga halaqit bergan bo`lar edi. Buning oqibatida Yer yuzasida hayot paydo bo`lmas edi. Demak, inson o`zi uchun eng qulay bo`lgan joyda yashaydi va bunga shukur qilsa arziydi.

Insonning tabiiy muhitga ta'siri qadimgi davrlarda o`ta kuchsiz bo`lgan. Davrlar o`tishi bilan inson qo`lida qudratli kuch va quvvat manbalari to`plangach, uning tabiatga ta'siri sezilarli darajada o`zgara boshladi. Inson atrof-muhitni ifloslantirib, biosferadagi tabiiy muvozanatni izdan chiqara boshladi.

Bu masalaning yechilishi insonning aql-idrok kuchi bilan bog`langandir. Inson aql-idrokining olamga ta'sir ko`rsatish chegarasi noosfera deb ataladi. Inson o`zligini anglamas ekan, uning sayyoramizga halokatli ta'siri kuchaygandan kuchayib, oxir-oqibatda uning o`zini ham halokatga olib borishi mumkin, degan ilmiy bashoratlar bor. Haqiqatan ham inson faoliyati aql-idrok bilan oqilona boshqarilmas ekan, u Yer yuzining halokatini tezlashtirishi muqarrardir.

Hozirgi zamondagi ekologik muammolardan biri ham inson faoliyati tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va bu halokatni to'xtatib qolishdan iborat. Bu olamni qay darajada yaxshi bilib olishimiz va uning hayotiga nisbatan mas'uliyatni anglashimizga bog'liqdir. Inson jamiyatda va tabiatda tutgan o'z o'rnini to'g'ri anglasa, atrof-muhitni ham avaylab-asraydi, Yer yuzini gullatib-yashnatadi.

Nazorat uchun savollar:

- 1. Borliqning mavjudlik shakli nimalardan iborat?**
- 2. Borliq va materiyaning farqi nimalardan iborat?**
- 3. Subyektiv va obyektiv borliq, ularning farqi?**
- 4. Borliq va materiyaning mavjudligida harakat, fazo va vaqt kategoriyalarining nima ahamiyati bor?**
- 5. Borliq, substantsiya va materiya tushunchalarining mohiyati nimadan iborat?**
- 6. Borliq va materiyaning tuzulishi va xossalari tugrisida nima deyish mumkin?**
- 7. Harakat nima uchun materiyaning mavjudlik shakli deyiladi?**
- 8. Harakat shakllarining xilma-xilligi va uzaro bog'likligi tugrisida nima deyish mumkin?**
- 9. Fazo va vaqt nima?**
- 10. Nima uchun ular materiyaning obyektiv mavjudlik shakllari hisoblanadi?**
 - ❖ 11. Ontologiya nima va uning falsafadagi asosiy vazifasi nimadan iborat?
 - ❖ 12. Borliq tushunchasiga qanday ta'rif beriladi?
 - ❖ 13. Ontologiyada materiya va ong o'rtasidagi munosabat qanday talqin qilinadi?
 - ❖ 14. Borliqning asosiy shakllari va turlarini sanab bering.
 - ❖ 15. Gnoseologiya nima va u qanday masalalarni o'rganadi?
 - ❖ 16. Bilish jarayonining asosiy bosqichlari qaysilar?
 - ❖ 17. Hissiy bilish va mantiqiy bilish o'rtasidagi farq nimada?
 - ❖ 18. Haqiqat tushunchasi nima va uning qanday turlari mavjud?

- ❖ 19. Bilish subyektini va obyektini deganda nima tushuniladi?
- ❖ 20. Amaliyotning bilish jarayonidagi o'rnini va ahamiyatini qanday?

Mavzu bo'yicha interfaol metodlar uchun muhokama savollari

Munozara uchun topshiriqlar:

- ❖ Ontologiyaning falsafadagi o'rnini va ahamiyatini izohlang.
- ❖ Borliq tushunchasining mazmuni va uning asosiy shakllarini tahlil qiling.
- ❖ Materiya va ong munosabati haqidagi turli falsafiy qarashlarni taqqoslang.
- ❖ Monizm, dualizm va plyuralizm ta'limotlarining ontologik asoslarini solishtiring.
- ❖ Tabiiy borliq va ijtimoiy borliq o'rtasidagi farqlarni misollar asosida tushuntiring.
- ❖ Makon va zamonning borliq shakli sifatidagi ahamiyatini baholang.
- ❖ Harakat va rivojlanishning borliqdagi o'rnini qanday izohlanadi?
- ❖ Moddiy va ma'naviy borliqning o'zaro bog'liqligini tahlil qiling.
- ❖ Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlarini izohlang.

- ❖ Borliqning birligi va xilma-xilligi haqidagi falsafiy qarashlarni muhokama qiling.
- ❖ Ontologiyada sababiyat va zaruriyat kategoriyalarining ahamiyatini tushuntiring.
- ❖ Imkoniyat va voqelik tushunchalarining o‘zaro munosabatini tahlil qiling.
- ❖ Borliq va yo‘qlik muammosining falsafiy mazmunini izohlang.
- ❖ Sharq va G‘arb falsafasida borliq haqidagi qarashlarni taqqoslang.
- ❖ Ontologik muammolarning zamonaviy fan va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini baholang.
- ❖ Falsafada substansiya tushunchasining mohiyatini tushuntiring.
- ❖ Obyektiv va subyektiv borliq o‘rtasidagi farqlarni tahlil qiling.
- ❖ Tabiatning ontologik talqini turli falsafiy oqimlarda qanday yoritilgan?
- ❖ Inson va borliq munosabatlarining falsafiy jihatlarini muhokama qiling.
- ❖ Ontologik qarashlarning dunyoqarash shakllanishidagi o‘rnini baholang.

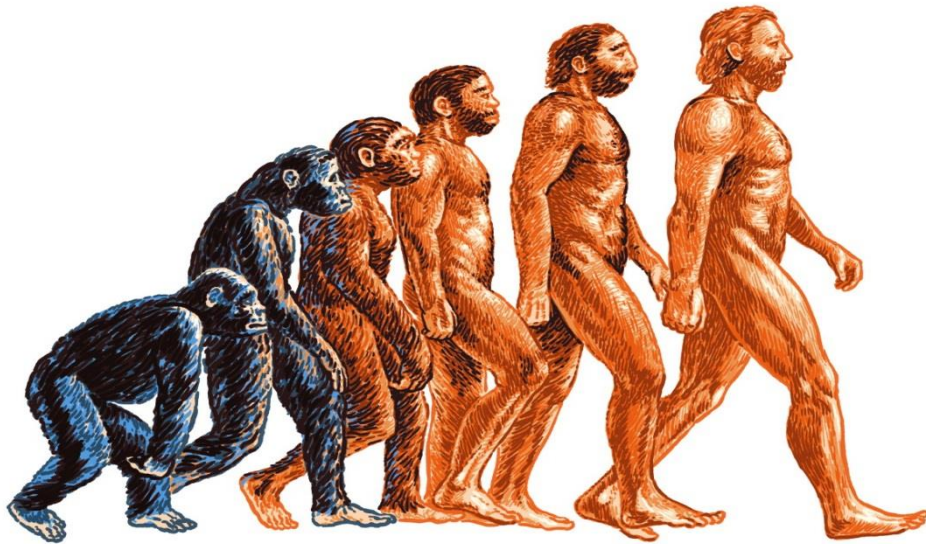

Mavzuni o‘qitishda qo‘llash uchun interfaol metodlar.

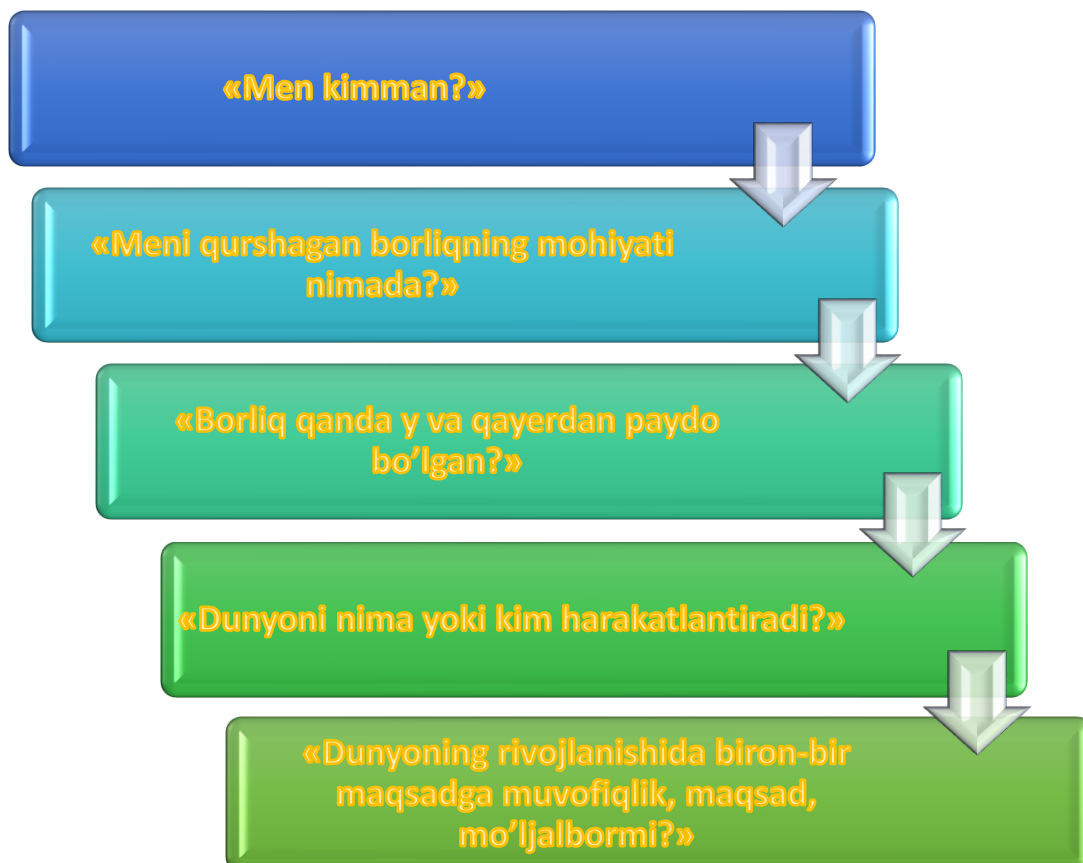

Borliqning asosiy shakllari .

№	Asosiy shakllari	Xususiyatlari
1	Moddiy borliq-	
2	Ideal borliq-	
3	Ijtimoiy borliq-	
4	Inson borlig'i-	
5	Real borliq- Virtual borliq-	

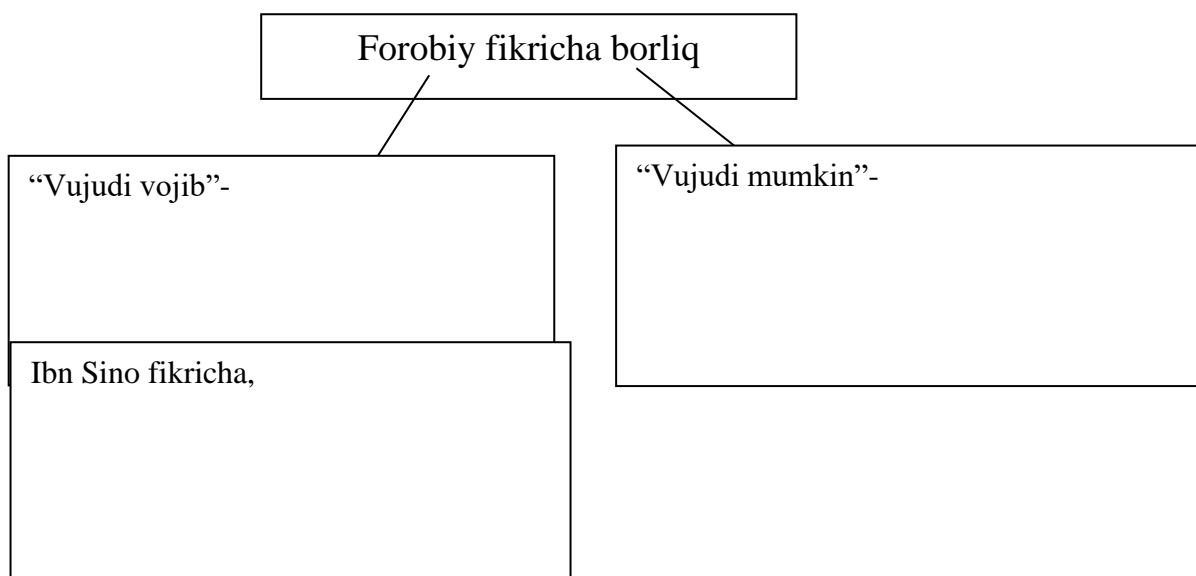

Muhokama: Inson aqli jonzot sifatida shakllanish jarayonining ilk bosqichlaridayoq o'z dunyoqarashining negizini tashkil etadigan muhim savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash keladi:

Sizni yana qanday dunyoqarash haqidagi savollar qiziqtiradi, fikrlaringizni ayting.

Topshiriq. Sharq mutafakkirlarining borliq haqidagi ta'limotlari bo'yicha fikr mulohazalaringizni yozing?

Nazorat testlari:

1. Ontologiya ta'limoti nimani o'rganadi?
 - A) bilish jarayonini
 - B) borliqning mohiyati va shakllarini
 - C) axloqiy qadriyatlarni
 - D) jamiyat taraqqiyotini
2. Borliq tushunchasi nimani anglatadi?
 - A) faqat moddiy olamni
 - B) faqat ruhiy hodisalarni
 - C) mavjud bo'lgan barcha narsalarni
 - D) faqat inson faoliyatini
3. Ontologiya atamasi qaysi so'zlardan kelib chiqqan?
 - A) logos va ethos

B) ontos va logos

C) gnosis va logos

D) kosmos va logos

4. Falsafada materiya deganda nima tushuniladi?

A) inson tafakkuri

B) obyektiv reallik

C) axloqiy me'yorlar

D) diniy e'tiqodlar

5. Borliqning asosiy shakllaridan biri qaysi?

A) axloq

B) san'at

C) tabiiy borliq

D) estetika

6. Gnoseologiya nimani o'rganadi?

A) bilish nazariyasini

B) siyosatni

C) madaniyatni

D) iqtisodiyotni

7. Bilishning manbai sifatida quyidagilardan qaysi biri ko'rsatiladi?

A) tajriba

B) qonun

C) an'ana

D) urf-odat

8. Hissiy bilish shakllariga qaysi javob kiradi?

A) tushuncha

B) hukm

C) xulosa

D) sezgi

9. Mantiqiy bilish shakllaridan biri qaysi?

- A) idrok
- B) tasavvur
- C) tushuncha
- D) sezish

10. Bilish subyekti deganda nima tushuniladi?

- A) bilinayotgan narsa
- B) biluvchi shaxs
- C) bilish usuli
- D) bilish natijasi

11. Bilish obyekti nima?

- A) biluvchi inson
- B) bilish vositasi
- C) bilinayotgan narsa yoki hodisa
- D) bilimlar tizimi

12. Haqiqatning asosiy mezoni nima deb qaraladi?

- A) tasodif
- B) amaliyot
- C) hissiyot
- D) intuitsiya

13. Mutlaq haqiqat nima?

- A) to'liq va inkor etib bo'lmaydigan bilim
- B) taxminiy bilim
- C) kundalik bilim
- D) nisbiy bilim

14. Nisbiy haqiqat deganda nima tushuniladi?

- A) o'zgarmas bilim
- B) to'liq bilim

C) cheklangan va rivojlanib boruvchi bilim

D) tasodifiy bilim

15. Ratsionalizm bilishning qaysi manbasini ustun qo'yadi?

A) tajribani

B) aqlni

C) sezgini

D) intuitsiyani

16. Empirizm bilishning qaysi manbasiga asoslanadi?

A) aqlga

B) tajribaga

C) dinga

D) tasavvurga

17. Sezgi nima?

A) predmetning umumiy obrazi

B) predmetning ayrim xususiyatlarini aks ettirish

C) hukm chiqarish

D) xulosa qilish

18. Idrok nima?

A) narsaning yaxlit obrazi

B) faqat xotira mahsuli

C) nazariy bilim

D) mantiqiy xulosa

19. Tasavvur nima?

A) hozirgi sezgi

B) mantiqiy hukm

C) avval idrok qilingan narsaning ongdagi obrazi

D) tajriba usuli

20. Bilish jarayonining eng yuqori bosqichi qaysi?

- A) sezgi
- B) idrok
- C) ratsional bilish
- D) tasavvur

21. Ontologiyada dualizm nimani anglatadi?

- A) bitta asos mavjudligini
- B) ikki asos mavjudligini
- C) ko'p asos mavjudligini
- D) asos mavjud emasligini

22. Monizm qanday ta'limot?

- A) borliqning yagona asosini tan oluvchi
- B) ikki asosni tan oluvchi
- C) bilishni inkor etuvchi
- D) tajribani inkor etuvchi

23. Agnostitsizm nimani ta'kidlaydi?

- A) olamni to'liq bilish mumkinligini
- B) bilishning ahamiyatsizligini
- C) olamni bilish imkoniyatini inkor etishini yoki cheklashini
- D) faqat tajriba muhimligini

24. Intuitsiya nima?

- A) bilimning bevosita anglanishi
- B) tajriba natijasi
- C) mantiqiy hukm
- D) kuzatish usuli

25. Falsafada amaliyotning vazifasi nimadan iborat?

- A) bilimlarni tekshirish

B) bilishni inkor etish

C) faqat nazariyani yaratish

BILISH NAZARIYASI, YO'NALISHLARI VA ASOSIY MUAMMOLARI

Reja:

1. Falsafada ong va ruhiyat muammosi. Inson ongining tabiiy-ijtimoiy jihatlari. Ong va in'ikos.
2. Iroda. O`zini-o`zi anglash. Ong va til. Ong va xotira. Ong, axborot va bashorat. Ijtimoiy va individual ong.
3. Bilim va bilish. Falsafiy tahlil mavzu sifatida bilish ob'ekti va sub'ekti. Inson bilishning asosiy bosqichlari. Hissiy va aqliy bilish.
4. Ilmiy bilishning mohiyati, usullari va shakllari. Falsafada haqiqat tushunchasi. Mutlaq, nisbiy va sarob haqiqatlar.

Mavzuning maqsadi:

O'quvchilarga G'arb falsafasining qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari, uning asosiy yo'nalishlari, maktablari va yirik namoyandalari haqida ilmiy asoslangan bilim berishdan iborat. Shuningdek, qadimgi yunon faylasuflari, o'rta asrlar falsafasi, Uyg'onish davri, Yangi davr va zamonaviy G'arb falsafasining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni hamda inson tafakkuri rivojiga qo'shgan hissasini tushuntirish orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va falsafiy dunyoqarashni shakllantirish maqsad qilinadi.

Mavzuning ahamiyati:

Mazkur mavzu G'arb falsafasining insoniyat tafakkuri va ilm-fan taraqqiyotidagi muhim o'rnini o'rganishga xizmat qiladi. G'arb falsafasi inson, borliq, bilish, axloq va jamiyat masalalarini turli davrlarda turlicha talqin etib, dunyo ilmiy va madaniy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Qadimgi Yunoniston faylasuflaridan boshlab, Uyg'onish davri mutafakkirlari hamda zamonaviy falsafiy oqimlar vakillari inson tafakkurining yuksalishiga munosib hissa qo'shganlar. Bugungi kunda G'arb falsafasi yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, tanqidiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, murakkab ijtimoiy jarayonlarni chuqur anglash hamda ma'naviy kamolotga erishishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Biz avvalgi ma'ruzalarimizda taraqqiyot tamoyillari o'zgarish, o'zaro aloqadorlik, harakat, taraqqiyot tushunchalarining nisbati, dialektika, sinergetika va ularning asosiy g'oyalari, determinizm va uning mohiyati masalalarini yoritishga qaratilgan. Shu bilan birgalikda qonun va qonuniyat tushunchalari, hamda falsafiy qonunlar va kategoriyalar xususida fikr yuritgan edik. Yangi ma'ruzada ong, uning mohiyati, hamda bilish, bilishning bosqichlari va haqiqat, uning turlari xususida to'xtalamiz.

Inson azal-azaldan o'zigagina xos bo'lgan ongning nima ekanligi to'g'risida o'ylab, baxslashib keladi. Bu baxslarning bir jihati, ong tabiat maxsulimi yoki inson ongi ilohiy yaratilganmi, - degan masaladan iborat. Ikkinchi jihati esa, inson dunyoni doimo bir xil anglaganmi? Ya'ni, asrlar davomida inson ongi takomillashib kelganmi yoki hamon o'sha-o'shami, - degan muammo bilan bog'liq.

«O'zingni bilsang, olamni bilasan», - degan edi Suqrot. Aforizmga aylanib ketgan bu fikr ortida olam kabi inson ham siru sinoatlarga boy, u o'zini bilish orqali olam mohiyatini anglashga yo'l ochishi mumkin, - degan g'oya yotibdi. Shu ma'noda,

inson o`zini tashqi olamdan ajratib, alohida bir mo`jiza va tadqiqot mavzui sifatida o`rganishga harakat qila boshlagan paytdan buyon uni o`ylantirib kelayotgan muammolardan biri ongning mohiyati, uning kelib chiqishi masalasidir.

Shuning uchun ham, ong - falsafadagi markaziy kategoriyalardan biridir. Ong ko`p qirrali va murakkab bo`lganligi tufayli, falsafa, psixologiya, kibernetika kabi fanlarning o`rganish ob'ekti hisoblanadi. Falsafa tarixida ongni turlicha tushunishlar mavjud. Masalan, ongni diniy tushunish uchun uni ilohiy hodisa, Xudo yaratgan mo`jiza tarzida talqin qilishga asoslanadi.

Ko`pgina dinlarda inson ongi buyuk ilohiy aqlning mittigina aks etishi, uning namoyon bo`lishi shakli tarzida tavsiflanadi. Inson tanasidagi ruh bizning istak va fikrlarimizning tashuvchisidir. Jon o`limi bilan ong ham o`ladi. Bunday qarashlarning ildizi juda qadimiy bo`lsada, ular hamon o`zining ko`plab tarafdorlariga ega. Zero, u olam va odamning yaratilganligi masalasi bilan bevosita bog`liq. Kimda kim olam va odam yaratilganligi tan olar ekan, ong ham yaratganning qudrati ekanligini tan olishi tabiiy. Ong moddiylikning miyada inson tanasi faoliyati bilan bog`lab talqin qilinadi. Bunday qarashlar ham qadimiy ildizlarga ega. XVIII asrga kelib ongni bevosita inson miyasi faoliyati bilan bog`lashga harakat qilgan qarashlar ham shakllandi. Ayni paytda materialistik yo`nalish nomini olgan bunday yondashuvlar doirasida ongning mohiyatini buzib talqin qilish xollari ham paydo bo`lgan. Falsafa tarixida «Vulgar materializm» deb nom olgan oqim namoyondalarining qarashlari bunga misol bo`la oladi. Ularning fikricha, xuddi jigar safro ishlab chiqarganidek, miya ham ongni ishlab chiqaradi. Bunday yondashuv natijasida ong ideal emas, balki moddiy hodisa, degan xulosa chiqadi. Vaholanki, safroni ko`rish mumkin, ammo ongni ko`rib ham, ushlab ham bo`lmaydi, o`lchab ham bo`lmaydi. Ong tarixi insonning inson bo`lib shakllana boshlashi tarixi bilan bog`liq. Uzoq vaqt davomida inson ongi planetar, ya'ni yer shari darajasidagi hodisa sifatida qarab kelindi. Hozirgi zamon Fani masalasiga kengroq doirada endashish zarurligi ko`rsatmoqda. Chunki, fan dalillari inson paydo bo`lishini faqat yerda kechgan jarayonlar bilan cheklab qo`yish to`g`ri

emasligini, u koinot evolyutsiyasining tabiiy hosilasi ekanligini tobora chuqurroq isbotlamoqda. Inson biologik va ijtimoiy harakatning tashuvchisi ekan, harakat shakllari o`rtasidagi uzviy aloqadorlikni, uning yuqori shakllari quyi shakllariga bog`liqligini, tayanishini, ulardan o`sib chiqishini unutmazlik lozim. Boshqacha aytganda, ular o`rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Ong tarixi quyosh tizimi va unda millionlab yillar davomida sodir bo`lgan o`zgarishlardan ham ayricha olib qaralishi mumkin emas. Ayni mana shu jihatdan olib qaralganda, ongning shakllanishini kosmik hodisa deb, qarash ham mumkin.

Ong in'ikosning oliy shaklidir. In'ikos muayyan ta'sir natijasida paydo bo`ladi. Buning uchun esa, hech bo`lmasa, ikkita ob'ekt va ular o`rtasida o`zaro ta'sir bo`lishi lozim. Bunda funktsional faoliyat ko`rsatuvchi miya sohibi ijtimoiy munosabatlarga tortilgan bo`lishi shart. Ong psixika in'ikosining o`ziga xos, yuksak shaklidir. Ammo, bu psixika va ong tushunchalarini aynanlashtirish uchun asos bo`la olmaydi. Negaki, psixika hayvonlarga ham xosdir. Inson psixikasi haqida gap ketganda ham, u ong tushunchasiga nisbatan keng qamrovlik, kasb etishini unutmazlik lozim. Z. Freyd fikricha, psixika ongsiz, ong osti hodisalarini va ongning o`zidan iborat uch qatlamdan tashkil topgan. Inson hayoti va faoliyatida ong bilan bir qatorda ongsizlik va ong osti hodisalari ham muhim ahamiyatga ega. Psixologlar fikricha, inson farzandining kamol topa borishi bilan bir qatorda ko`plab funktsiyalar ong nazorati ostidan chiqib avtomatik xarakter kasb etishi ham xarakterlidir. Aytaylik, birinchi marta mashinaga o`tirganimizda, birinchi marta surat olayotganimizda deyarli barcha harakatlarimiz ongning qattiq nazorati ostida bo`ladi. Vaqt o`tishi bilan esa ko`pgina harakatlarni ongsiz tarzda, anglamagan holda bajara boshlaymiz. Bunday holat inson faoliyatining xilma xil sohalariga, yo`nalishlariga ongning faol tarzda aralashishini, ya'ni qayta holatni o`z nazoratiga olishi mumkinligini inkor etmaydi. Xatti-harakatlarning ongsizlik sohasiga ko`chishi bir tomondan ong «yukining» engillashiga xizmat qilsa, boshqa tomondan, ongning asosiy kuch-quvvatini, «diqqati»ni, inson hayoti uchun muhim bo`lgan harakat, jarayonlarga qaratilishiga

imkoniyat yaratadi. Ongsizlik doirasiga ong nazoratidan tashqarida qolgan sezgi, tasavvur, instinkt va intuitsiya kabi hodisalar ham kiradi. Ana shu xususiyatlarni inobatga oladigan bo'lsak, ongsizlik ong mavjudligi va rivojlanishinig tabiiy sharti deyish mumkin. Ong osti hodisalari ham psixik jarayonlarning muhim bo'g'inidir. Z. Freyd fikricha, ular ongsizlik bilan ong o'rtasidagi chegaraviy sohadir. «Gap tagida gap bor, kosa tagida – nim kosa» naqlida ong ostiga xos bo'lgan xususiyatlar ifodalangan, deyish mumkin. Negaki, har qanday faoliyatimizda ayni vaqtda biz uchun ahamiyati bo'lmagan holatlar bo'ladi. Ammo, bu ular kuzatishdan, nazoratdan chetda qoladi, degani emas. Biz uchun ahamiyatli xarakter kasb etganda, ular ong ostidan ong sferasiga ko'chish mumkin. Masalan, biror joyga borayotganda, asosan, maqsadga tomon harakat qilinadi, ammo yo'lda uchragan boshqa narsa va hodisalar ham kuzatiladi, esda qoladi. Ana shulardan kelib chiqqan holda, ong osti inson ongli faoliyatining o'ziga xos kuzatuvchisi, zarur bo'lgan hollarda senzori sifatida chiqishdek sifatlarga ega, deyish mumkin. Ong ontologik ma'noda, yuqori darajada uyushgan [rivojlangan] materiyaning xossasi sub'ektiv borliq sifatida, gnoseologik ma'noda ideal shakl sifatida tushuniladi. Agar ob'ektiv reallik moddiy tizimlarning turli ierarxik, ya'ni oddiy mayda bo'laklardan tortib, to biosfera va metagalaktika darajalardagi voqelik sanalsa, unda sub'ektiv reallik-ideal tizimlarning turli ierarxik darajalari, ya'ni sezgi, idrok, tasavvur, tushuncha, hukm, xulosa, gipoteza, kontsepsiya, nazariya, fan, san'at, falsafa, din, mifologiya kabilardan iborat reallikdir. Falsafada ong va ruhiyat muammosi falsafa tarixida g'oyatda muhim muammo hisoblanadi. Ruhiyat masalasini turli faylasuflar har xil tushuntirishganlar.

Ruhiyat [ruh, ruhiylik, ma'naviylik] muammosi olimlar va mutafakkirlarni, qolaversa, har bir kishini ko'p asrlardan beri qiziqtirib kelgan. Shu bilan birga bu muammo har bir zamonda o'zining yangi qirralari va mazmuni bilan boyib, murakkablashib borgan. Ruhiyat muammosi ustida fikr yuritish kishiga o'zligini, imonini, ma'naviy qadriyatlarni mazmunini va mavjud bo'lish sabablarini, madaniyat va sivilizatsiyani rivojlanishida ma'naviy omilni ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

Ruhiyat masalasiga falsafiy yondashish shunday muammoli vaziyatni tug`diradiki, unda ruhiyatning mohiyati, inson va jamiyat hayotida ruhning o`rni va ko`lami, moddiy va ma'naviy predmetlarni, tomonlarni o`zaro munosabati, ruh, jon va tananing aloqadorligi kabi borliq va dunyoqarashga oid savollar vujudga keladi. Bu masalani ko`rib chiqishni uning qisqacha tarixi bilan tanishib chiqishdan boshlash lozim.

Ruhiyat muammosini ildizi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Ibtidoiy jamiyatda kishilar tevarak-atrofdagi predmetlar jonga, ruhga ega bo`ladi deb o`ylaganlar. Tumorlarga, butlarga sajda qilish yoki qurbonlik keltirish orqali ruhlarga ta'sir ko`rsatib, odamlar o`zlarini ma'lum maqsadlariga erishishga harakat qilganlar. Animistik tasavvurlar ko`ra jon, ruh va hayvonni tanasida mavjud bo`lgan alohida bir kuch bo`lib, u uyqu vaqtida yoki o`lim hodisasidan keyin tanadan chiqib ketadi. Manna shunday tasavvurlar zaminida keyinchalik ruhlarni bir tanadan ikkinchi tanaga o`tishi haqidagi qarashlar vujudga kelgan.

Falsafa vujudga kelgandan keyin ruhiyat haqida nazariy tasavvurlar shakllanib borgan. Qadimgi Hindistonda paydo bo`lgan ko`pchilik falsafiy sistemalarda [lokayata – chorvaka maktabi bundan istisno] ruh olamni vujudga keltirgan birlamchi g`ayritabiiy borliq degan fikr ta'kidlangan. Qadimgi Yunonistonda jon, ruh koinotga tartib bag`ishlaydigan qonuniyat, predmetlar va olamdagi sistemalarni harakatlantiruvchi birlamchi kuch ma'nosida tushunilgan. Shu bilan birga yunon faylasuf-materialistlari ruhni birlamchi moddiy elementlardan, ya'ni, atomlarning birikishi va o`zaro ta'siridan kelib chiqqan xossa deb ta'kidlaganlar. Demokritning fikricha kishini joni, ruhi mangu emas. Tana o`lgandan keyin ruhiy xossalarni hosil qilgan atomlar undan chiqib ketib makonda tarqalib ketishadi.

Pifagor va Platon o`lmas, bir tanadan ikkinchi tanaga kuchib yuruvchi jon haqidagi tasavvurlarni ishlab chiqishgan. Platonni ta'limotiga ko`ra Yaratuvchi-aql kamolotga erishgan mahluqot qiyofasini olgan olamiy ruhni, alohida ko`rinishga ega bo`lgan xudolar, odamlar va hayvonlarning ruh-jonlarni bunyodga keltirgan.

Aristotel falsafasida barcha predmetlarning maqsadi-sababini o`zida mujassamlantirgan, har daqiqada predmetlarni imkoniyatdan voqelikka o`tkazadigan, demak, yaratuvchi kuchga ega bo`lgan birlamchi aql, ruh haqidagi tasavvurlar rivojlantirilgan. Insonda esa ruh, jon tana bilan uzviy bog`langan. Mutafakkirni ta'kidlashicha jon uch xil ko`rinishda mavjud – o`simliklarning joni, hayvonlarning joni va insonning ruhi, aqli. Shu bilan birga, Aristotel jondan ajralib chiqish xislatiga ega bo`lgan va o`lmas, mangu bo`lgan ruh-faol aql haqida ham fikr yuritgan.

O`rta asr musulmon Sharqi falsafasida ruhiyat muammosiga katta e'tibor berilgan. Markaziy Osiyoda yunon falsafasini ijodiy o`zlashtirib, falsafiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko`tarishgan mashshaiyun “peripatetizm” falsafasi namoyondalari ruhiy borliq haqida sermazmun tasavvurlarni ishlab chiqdilar. Bu tasavvurlarga ko`ra ruhiy borliq-birlamchi mohiyat [tan], faol aql, universalliklar [faol aql va inson aqlida mavjud bo`lgan umumiy tushunchalar] va inson aqlidan tashkil topgan. Forobiyning fikricha faol aql va universalliklar olamga, undagi mahluqotlarga qonuniyatli harakat, tartibot va kamolot bag`ishlaydi. Inson bilimni, imoni va e'tiqodini rivojlantirish orqali o`zini ruhiyatini faol aql darajasiga ko`taradi.

Forobiy inson ruhini o`lmas mohiyat, ya'ni, u vujud [qafasi]dan qutulib saodatga erishishi mumkin deb hisoblagan. Tiriklik paytida amaliy va nazariy faoliyati tufayli kamolotga erishgan kishini ruhi u dunyoda huzur-halovatda bo`ladi. Ruhlarning bir-biriga cheksiz qo`shilaverishi imkoni bo`lgani uchun har bir ruhning boshqalari bilan cheksiz qo`shilaverishidan oladigan huzur-halovati ham cheksiz ortib boraveradi.

Yangi zamonda ruhiyat muammosi ilmiy bilish uslublari asosida o`rganilib, bu muammo falsafa bilan bir qatorda psixologiya fanini ham predmetiga aylandi. Lekin psixologiya inson va insoniyatning ruhiy faoliyatini barcha tomonlarini qamrab olib o`rgana olmaydi. Bu fan insonni bilish va amal qilish faoliyatida namoyon bo`ladigan juz'iy ruhiy jarayonlarni [idrok qilish, ichki kechinmalar, xulq-atvor va hokazolarni] o`rganadi. Ruhiyatning boshqa xislatlarini va qonuniyatlarini falsafa, san'atshunoslik,

nafosatshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa bilim tarmoqlari doirasida tadqiqot qilinadi.

Ruh, ruhiyat muammosini o`rganishda falsafani roli va ahamiyati nimadan iborat? Falsafa ruhiyatning tub mohiyatini, uning ong, e`tiqod va imon shaklida namoyon bo`lish xususiyatlarini, borliq, jamiyat va inson hayotida tutgan o`rnini tahlil qiladi, boshqa fan va bilim tarmoqlarini ruhiyatni biron-bir xislatini tadqiqot qilishlari jarayonida qo`lga kiritgan natijalarni, ishlab chiqilgan yangi g`oya va tasavvurlarni nazariy tahlil qilish yo`li bilan umumlashtirib beradi.

Ruhiyat maummosiga doir falsafiy-tarixiy tasavvurlarni ko`rib chiqqandan keyin «ruh» tushunchasini tahlil qilishga o`tish mumkin. Bundan maqsad, «ruh» tushunchasini mazmunini, bu tushunchani «ong» tushunchasi bilan o`zaro munosabatini aniqlashdir.

Shu narsani ta'kidlab o`tish lozimki, fan, falsafa va ilohiyot «ruh» tushunchasiga turlicha izoh beradilar. Falsafani o`zida ham mavjud bo`lgan xilma-xil oqimlar va yo`nalishlar bu tushunchani bir-biridan farq qiladigan yoinki bir-biriga zid keladigan mazmunda tahlil qilib kelganlar.

Ilohiyotda ishlab chiqilgan ta'limotda aytishicha ruh imon, qalb orqali namoyon bo`ladigan g`ayri-tabiiy mohiyatdir, tangrini muruvvati va xislatidir, odam yaratilganda unga berilgan in'omdir.

Faylasuf-idealist Gegelni fikricha, ruh – borliqning negizini tashkil qilgan mutlaq g`oyani taraqqiy qilib oliy bosqichga o`tish holatidir. Bu bosqichda ruh o`zining aql-zakovat kuchi bilan tabiat va xissiyot qo`ygan tuzoklardan o`tib ong va o`z-o`zini anglash darajasiga yetadi, o`zida amaliy va nazariy faoliyat birligini hosil qiladi.

Materialistik falsafada ruh tabiatga nisbatan ikkilamchi narsa, materiya taraqqiyotining ma'lum pog`onasida vujudga kelgan xossa deb tushuntiriladi. Marksistik dialektik materializm ruhning mohiyatini onson faoliyati, ijtimoiy taraqqiyot va ma'naviy [ruhiy] ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog`lab tahlil qiladi. Bu falsafani namoyondalari tomonidan ruhni psixika yoki tafakkur

sifatida olib qarash xollarini ham uchraydi. Ayrim adabiyotlarda «ruh» tushunchasi «ong», «tafakkur», «aql» tushunchalari bilan aynandir degan fikr ham uchraydi. Lekin, bunday fikrga qo`shilish qiyin. Ruh, ong yoki tafakkurga nisbatan keng va murakkab bo`lgan integral [ko`p hislatlarni qo`shilishdan kelib chiqqan tizimli] ma'naviy hodisasidir. Kelib chiqishi va namoyon bo`lishi jihatdan ruh ijtimoiy taraqqiyot va insonning ijodiy faoliyatini mahsuloti bo`lib, u yaratilayotgan va mavjud bo`lgan madaniy va an'anaviy qadriyatlar, e'tiqod, imon, aql-zakovat, ilm-fan va his-tuyg`ularda mujassamlangan. Xulosa qilib «ruh» tushunchasini quyidagi ta'rifini berish mumkin: ruh – kishining ichki dunyosi va jamiyatning ma'naviy hayotini yuzaga keltiradigan ong, bilish, imon, e'tiqod va his-tuyg`ular orqali voqelikni o`rganish va o`zlashtirish jarayonini hosil qiladigan, jamiyat taraqqiyotiga insoniy me'yor va hislat bag`ishlaydigan ma'naviy hodisa va borliqdir. Ta'rifdan ma'lum bo`lib turibdiki, ruh insonni ichki ma'naviy olamni, jamiyat miqyosida va beradigan voqelikni bilish va o`zgartirish faoliyatini, turli xildagi qadriyatlarni yaratish, ulardan foydalanish jarayonlarini o`z ichiga oladi.

Bu savolni yoritishda asosan ruhiyat va ongning o`zaro munosabatiga, ongning xususiyati va mohiyatiga e'tibor berish lozim.

Ruhiyat muammosini ko`rib chiqishda shu narsa ayon bo`ldiki, ruh murakkab sistemali ma'naviy hodisa ekan. Ruhning tarkibiy qismiga ong, imon, his-tuyg`u, e'tiqod, tafakkur, ijodiy hayol, iroda kabi ma'naviy elementlar [bo`laklar] kiradi. Shu elementlar ichida ong o`zining funktsiyasi va ahamiyati bilan ajralib turadi. Ong orqali inson voqelikni ma'lum aniqlik bilan in'ikos etish, o`z faoliyatini rejalashtirish va nazorat ostiga olish, bo`lajak voqealarni bashorat qilish imkoniyatiga egadir. Mana shu hislatlar ongni ruhiyat sistemasida markaziy o`rinni egallashini belgilab beradi.

Ong masalasi ustida fikr yuritganimizda, eng avval u insonga xos bo`lgan in'ikos etish, voqelikni bilish va o`zgartirishga qaratilgan faoliyatni boshqarishdan iborat bo`lgan ruhiy hodisa ekanligiga e'tibor berishimiz kerak. Shu nuqtai nazarda turib, ongning quyidagi ta'rifini berishimiz mumkin: ong voqelikni hissiy va aqliy in'ikos

etish shakli, ruhiy [ma'naviy] o`zlashtirish vositasi bo`lib u inson faoliyatni rejalashtirish, yo`naltirish va boshqarish funksiyasini bajaradi.

Inson ruhining ko`rinishi va taraqqiy etish bosqichi sifatida ong bir qancha muhim xossalarga ega: faol holatda bo`ladi; ongning faolligi ma'lum predmetga [bilish, reja tuzish shaklida] yo`nalgan bo`lishi; o`z-o`zini anglashi; ong tomonidan o`zining elementlarini [obrazlarni, tasavvurlarni, tushunchalarni] ijodiy tarzda shakllantirishi; mavjud bo`lgan idtimoiy, ma'naviy va ilmiy qadriyatlarni tanqidiy tahlil qilishi, ularni qayta ko`rib chiqish asosida yangi qadriyatlarni vujudga keltirishi [refleksiya hodisasi] va boshqalardir. Shu bilan birga, ong butunday mustaqil, ob'ektiv holda mavjud bo`lish hislatiga ega emas. Ongning foallidagi inson miyasi va kishilarning aloqa bog`lash vositasi bo`lgan til orqali namoyon bo`ladi. Demak, ong nomoddiy ruhiy hodisa sifatida o`z funktsiyalarini moddiy – biologik, fiziologik va ijtimoiy jarayonlarga asoslanib ro'yobga chiqaradi. Bu yerda yana bir muhim narsaga e'tibor berish lozim: ijod qilish funktsiyasi, hislati ongga [ruhga], yaratish, bunyod qilish kuchi va faoliyati esa insonga xosdir. O`z navbatida ruh, uning ijod qilish qobiliyati, hamda, yaratish faoliyati birgalikda insonning eng qimmatli fazilatlari qatoriga kiradi. Ongning muhim hislatlaridan biri – bu voqelikning in'ikos ekanligidir. Shunday ekan, ong va in'ikos xossasi o`rtasidagi munosabatga doir savolni tug`ilishi tabiiydir. Ongning mohiyatini chuqurroq tushunish uchun in'ikos tushunchasini tahlil qilish lozimdir.

Xo`sh, in'ikos? In'ikos – bu ta'sir etayotgan ob'ektning belgilarini, tomonlarini ta'sirlanuvchi predmetda «izlar» qiyofa, struktura va hokazo shaklida qoldirish, qayta tiklanish jarayonidir. In'ikos xossasi predmet va hodisalarning o`zaro aloqadorligi, o`zaro ta'siri natijasida namoyon bo`ladi.

Ongning o`zi in'ikosning rivojlangan, oliy shaklidir. Uning kelib chiqishi zaminida esa jonsiz va jonli tabiatda moddiy jarayon sifatida namoyon bo`lgan in'ikos xossasining taraqqiyoti yotadi.

Jonsiz tabiatda mavjud bo`lgan in'ikos xossasi mustaqil, faol rolni o`ynamaydi. Ya'ni iz yoki belgi sifatida hosil bo`lgan in'ikos shu xossaga ega bo`lgan predmetga aks ta'sir ko`rsatmaydi, biron-bir funktsiya tarzida «ishlatilmaydi». Bundan farqliroq, jonli tabiatda in'ikos tirik mavjudotlarning yashashi va faoliyatida aktiv, faol rolni o`ynaydi, turli xil biologik jarayonlarda qatnashadi.

Jonli tabiatla in'ikos xossasining tobora murakkablashib borishi inson ongiga taalluqli bo`lgan belgilarni “his-tuyg`u, axborotni qabullash va qayta ishlab chiqish, tahlil, vaziyatni idrok etish va hokazolar” vujudga kelishida namoyon bo`ladi.

Ongning kelib chiqishi masalasini tahlil qilishda ong shunchaki jonli tabiat evolyutsiyasining bevosita davomi, natijasi bo`lmasdan, balki biogeosenoz “modda va energiya almashinuvi asosida tirik organizmlarning hayot sharoitini tarkibiy qismiga kiruvchi notirik elementlar va qatlamlar bilan birlashishlaridan kelib chiqqan murakkab sistema” taraqqiyoti jarayonida biologik tizimdan ijtimoiy tizimga o`tishda sodir bo`lgan sifat o`zgarishi ekanligiga e'tibor berish lozim. Shu bilan birga, biologik in'ikosning rivojlanishi ongning vujudga kelishi uchun zarur shart-sharoit, zamin yetkazib berganligini ta'kidlash joizdir.

Arxeologiya va antropologiya fanlari bergan ma'lumotlarga qaraganda ongning kelib chiqishi mehnat va ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyoti bilan belgilangan. Olimlarning aniqlashlaricha, inson yuqori darajad takomillashgan, tuzilishi bo`yicha maymun va olamga yaqin turgan progomenidlardan kelib chiqqan.

Paydo bo`layotgan yangi sotsial munosabatlar, o`zaro aloqalar, narsa va hodisalarning barqaror xossalarni idrok qilish qadimgi ibtidoiy odamlarda ularni ma'lum signal sistemasi orqali ifoda etish ehtiyojini tug`diradi. Semantik “ma'noli” mazmunga ega bo`lgan tovushlar chiqarish qobiliyati asosida asta-sekin ifoda etuvchi belgilar tizimi bo`lgan til vujudga kelgan.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi, jamoalarda mehnat taqsimotining yuzaga kelishi ongning mazmunini boyitishga, bilimlarni ko`payib borishiga, inson aqlini ijodiy

hislatlarini ortib borishiga, ijtimoiy ongning turli shakllarini “san'at, axlok, din va hakoza” paydo bo`lishiga olib kelgan.

2. Biz bilamizki ong o`zaro aloqada bo`lgan turli unsurlardan tashkil topgan murakkab ma'naviy tuzilishga ega. Ong in'kosining o`ziga xos shakli ekan, avvalo, unda aks ettiriladigan ob'ekt haqidagi muayyan bilimlar hissiy va ratsional shaklda o`z ifodasini topadi. Demak, bilim ham ong tuzilishining asosiy unsuridir. Shuning uchun ham bilimlarning boyib borishi ong rivojlanishini xarakterlaydigan muhim belgi sifatida yuzaga chiqadi. Ong tuzilishining yana bir unsuri xilma-xil ko`rinishlarda namoyon bo`ladigan kechinmalardir, ularda in'ikos ob'ektiga munosabat gavdalanadi. Bilimlarimizning chuqurligi va ko`lamligi hissiyotlarimizning namoyon bo`lishi yoki bo`lmasligi intilishimiz-irodamizga bog`lik. Iroda kuchi olamni anglash jarayonida yuzaga keladigan, har qanday to`siqlarni yengib o`tishga, ko`zlangan maqsad yo`lida tinmay harakat qilishga yo`l ochadi. Endi iroda nima, uning ong bilan bog`liqlik tomoni nimada ekanligini tushunishimiz kerak.

Iroda-[arabcha so`zdan kelib chiqqan bo`lib, xohish, istak, maqsad degan ma'noni anglatadi]. Iroda-insonning ma'lum maqsad yo`lidagi o`z xatti-hakatini ongli yo`naltirilib turishi, shu yo`lda qat'iyatliligi, mavjud to`siqlarni yenga olishga qodir bo`lgan ruhiy-ma'naviy salohiyati. Iroda inson faoliyatining muhim xususiyati, uning hayot mazmunini belgilaydigan muhim omil hisoblanadi. Irodali odamda maqsad va faoliyat izchilligi kuzatiladi. Oldinga qo`yilgan maqsadga erishishga bo`lgan ishonch irodaning muhim kuchi, bosh mezonidir. Zero, qat'iy ishonch maqsad yo`lidagi qiyinchiliklarni yengishga ruhiy asos yaratadi. Ilohiyotchilar irodani ollohga va shaxsga bog`liq deb talqin qiladilar. Shu ma'noda olloh iroda va bandaning irodasi degan tushunchalar vujudga kelgan. Olloh irodasi inson irodasiga nisbatan ancha keng, undan ustun tushunchadir. Olloh irodasi tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarining o`ziga xos me'yorini, muvozanatini belgilovchi kuch sifatida qaraladi. Har bir jamiyatning taraqqiyoti, uning ilg`or g`oyalarining amalga oshishi, mazkur jamiyat a'zolarining irodasiga bog`lik holda amalga oshadi. Shu ma'noda, xalq

va millat irodasini shakllantirishga iroda tarbiyasiga ajdodlarimiz azaldan alohida e'tibor berib kelgan. Irodali bo'lish e'tiqodli bo'lish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ma'lum qarashlar, ta'limotlar, e'tiqodlarning g'oyaviy asosini yaratib beradi. E'tiqodning zaif yoki mustahkamligi, umuminsoniy va milliy manfaatlarga mos kelishi yoki kelmasligi ham irodaning mustahkam bo'lib shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Alohida e'tiborga loyiq bo'lgan masala insonga xos o'z-o'zini anglash qobiliyatidir. Bunday qobiliyat tufayli kishi o'zligini taniydi, qaysi ijtimoiy guruhga, jamoaga, xalqqa mansub ekanligini belgilaydi, ma'naviy va amaliy faoliyatini yo'nalishini aniqlab, reja tuzadi. O'z-o'zini anglash, jamiyatda ishlab chiqilgan mezonlarga tayanib o'z shaxsiyatiga baho berish insonni shakllanishida, uning kamolatga yetishida muhim rol o'ynaydi.

O'z-o'zini anglash – bu insonning o'ziga oid u yoki bu darajada anglangan tasavvurlar, tushunchalar va g'oyalar sistemasi bo'lib, shu sistema “tizim“ asosida boshqa kishilar bilan muloqotda bo'ladi, o'zligini bilib oladi o'zi ishlab chiqqan tushuncha va tasavvurlarga, amaliy faoliyatiga baho beradi. O'z-o'zini anglashning yuqori bosqichini refleksiya tashkil qiladi.

Refleksiya [lot. *reflexio* – orqaga yoki o'tmishga qaratish, murojaat qilish]- insonga xos bo'lgan o'z-o'zini anglash, fikr yuritish shaklining, bilimi va ruhiy holatining asoslarini tahlil qilishga moyilligini bildiradi. Refleksiya jarayonida kishi o'zining ma'naviy qadriyatlarini mohiyati va zaminini, o'z faoliyatining printsiplarini, hamda, iymoni va e'tiqodining asosini tashkil qilgan tasavvurlarni, ideallarni “oliy maqsad, yuksak orzu” qaytadan tanqidiy ko'rib chiqadi, yangi ma'naviy “mafkuraviy, falsafiy, axloqiy va hokazalar, qadriyatlarning ishlab chiqadi. Refleksiyali tarzda anglashning turli shakllari va ko'rinishlari mavjuddir. Xususan, sodda “kundalik hayotga oid, ta'lim-tarbiyaviy, uslubiy, ilmiy, falsafiy ko'rinishdagi refleksiyali” yoki refleksiv tarzda “fikr yuritishning shakllarini ajratib ko'rish mumkin. Jamiyat, ijtimoiy tuzim bir tuzimdan ikkinchi tizimga o'tish davrida refleksiyali tarzda fikrlashga ehtiyoj kuchayib ketadi. Bu ayniqsa O'zbekistonning milliy istiqloq mafkurasini ishlab

chiqish va hayotga tadbiiq etishda ko`rinib turibdi. Ongning tabiiy-tarixiy zamini, kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi tasavvurlar hosil bo`lganidan keyin uning til orqali ro'yobga chiqish va faoliyat ko`rsatish mexanizmini ko`rib chiqish lozimdir.

Til o`zida ma'lum ma'no va axboratlarni mujassamlashtirgan belgilar “signallar” tizimi bo`lib, bu tizim ijtimoiy aloqalarni amalga oshirishga yordam beradi, bilish jarayonini natijalarini bildirish, ma'naviy qadriyatlarni yaratish, saqlash va tarqatish vositasi bo`lib xizmat qiladi. Til ruhiy faoliyatning, ongning belgilash va axboratlash qobig`ini tashkil qiladi.

Moddiy va ma'naviy ishlab-chiqarishni, ijtimoiy hayotni tarmoqlanishi jamiyatda tilning ko`rinishlari va tizimlarini turlicha “tabiiy va sun'iy, kundalik hayot va fan-texnikaga oid tillarni” bo`lishini belgilaydi. Til tufayli ruhiy faoliyatni, bilish jarayonining natijalari bunyodga keladi, saqlanadi, bir avloddan ikkinchi avlodga o`tadi, ruhiyat muammosining muhim tomoni onglilik va g`ayrishuuriylikni “ongsiz ravishda, o`zi bilmagan holda, beixtiyor xususiyati, ularning o`zaro munosabati masalasidir. Bu masalani tahlil qilish inson ruhini ong bilan bevosita bog`lanmagan, ko`rsatadigan ta'sirini tushunishga yordam beradi.

Inson o`z ongi, tafakkuri tufayli tabiat, jamiyat va ruhiyatni mohiyati va rivojlanishi qonunlarini tadqiqot qiladi. Onglilik – bu inson tomonidan aqliy bilish shakllari va uslublari yordamida tabiiy, ijtimoiy va ruhiy hodisa va qonuniyatlarni bilish, o`zlashtirish va boshqarish faoliyatini bildiradi. Lekin insonning faoliyati, xatti-harakati har doim ongli ravishda yuz bermaydi. Kishining ruhiy olamida ong, aql-zakovat maskaniga yetib bormasdan o`zini namoyon qiladigan g`ayrishuuriy jarayonlar ham mavjuddir. Ongning bevosita ishtirokisiz yuz beradigan, mantiqiy qonuniyatga ega bo`lmagan ruhiy jarayonlar «g`ayrishuuriylik» so`zi bilan ifodalanadi. G`ayrishuuriylik voqelikdagi hodisalarga javoban sodir bo`ladigan shunday jonli ruhiy jarayonki, qaysiki inson uni anglamasdan, beixtiyor amalga oshiradi. Gipnoz, havsirash, intuitsiya g`ayriixtiyoriy his, ijodiy ilhom,

psixoterapevtning muolajasidan olingan ta'sir kabi ruhiy jarayonlar, g`ayrishuuriylikning namoyon bo`lishi shakillarini tashkil qiladilar.

G`ayrishuuriylikning mohiyati, uning inson hayotida tutgan o`rni masalasida ko`p munozaralar olib borilmoqda, turli xil ta'limotlar ishlab chiqilgan. Nitshe, Freyd, Bernshteyn va boshqalar. G`ayrishuuriylikning inson uchun ahamiyati shundan iboratki, bu ruhiy xossa kishiga tevarak-atrofdan sodir bo`layotgan va tobora murakkablashib borayotgan hodisalarga nisbatan muhim moslashuv, muammolarini noan'anaviy yo`l bilan hal etish, ma'lum vaziyatga ta'sir ko`rsatish quroli sifatida xizmat qiladi. Ong xotira bilan aloqadorlikda rivojlanadi.

Xotira tasavvur va tushunchalarni hissiyotdan so`ng saqlanib qolishi, boshqacha aytganda, bu tasavvurlar, obrazlar saqlanadigan joydir. Fikrlash jarayonida xotira bo`lmaganda edi, inson xulosa hukm chiqara olmas edi, empirik hayotdan boshqani bilmas edi. Xotira psixologiyada individning olam bilan o`zaro ta'siri natijalarini saqlab qolishi mazkur natijalarni keyingi faoliyatda qayta hosil qilish va ulardan foydalanish, ularni qayta ishlab, tizimlarga birlashtirish imkoniyatini beradi, u voqelikning muayyan individ tomonidan tuzilgan psixik modellari ruhiy namunalarning majmuidir. Xotiraning fiziologik mexanizmlari hozirgi vaqtda jadal ilmiy tadqiqotlar mavzui bo`lib qoldi.

Xotira tafakkur va undan hosil bo`lgan faoliyat turlari bilan mahsulning jarayon bilan aloqasi kabi bog`lik bo`ladi. Individ bilan muhitning bevosita munosabatlaridan tarkib topadigan, voqelikning psixik modellari g`ayrinutqiy, oddiy xotiraning mazmunini tashkil etadi. Bu modellarning tuzilishi ma'lum vaqt ichida ob'ektlar ta'sirining to`laligicha va o`zaro ta'siri tabiatini belgilovchi ehtiyojning qaysi xilda ekanligiga bog`liqdir. Oddiy xotira ustida vujudga keluvchi oliy, nutqiy xotirada narsalar ob'ektiv munosabatlarning modellari mustahkamlanib qoladi.

Nutq tufayli inson modellashtiruvchi ob'ektlarning bevosita ta'sirsiz, anglab olingan maqsad ta'siri ostida xotiraning mazkur shakli tuzilishining qayta hosil qilishga

qodirdir, bu esa pirovardida xotiraning narsalarning ob'ektiv mantig'iga bo'ysinishiga olib keladi, ya'ni mazmuni esda qoldiradigan va qayta hosil qiladigan bo'ladi.

Keyingi yillarda « Informatсион portlash » tushunchasi tez-tez ishlatilmoqda. XX asrning eng muhim yutuqlaridan biri kompyuterlarining yaratilganligidir. Ularning yaratilishi, bir tomondan, inson ongi, tafakkuri, kuch-qudratining, ikkinchi tomondan, ana shu kuchga tushadigan yukning yengillashishiga xizmat qiladigan vositani yaratish yo'lidagi urinishlarning natijasi bo'ldi. XX asrning o'rtalarida paydo bo'lgan bu vosita shiddatli rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Dastlab sekundiga minglab operatsiyalar bajara oladigan kampyuterlar bo'lgan bo'lsa, ularning bugungi avlodi 10 millionlab murakkab operatsiyalarni bajara oladi. Kampyuter qanchalik murakkab operatsiyalarni bajarmasinlar, inson tomonidan pragrammalashtirilgan jarayonlarnigina amalga oshiradilar, undan tashqariga chiqa olmaydilar. Insonning fikrlash jarayoni ongsizlik, onglilik, kechinmalar ijod kabi hodisalarni qamrab oladi.

Kampyuter esa bunday xususiyatlarga ega emas shunday ekan, kampyuterlar insonni muayyan yo'nalishlardagi aqliy faoliyatini yengillashtirishga xizmat qiladi va o'zining yaratuvchisi ustidan hukmron bo'la olmaydi. Kampyuter texnologiyasi qanchalik rivojlanmasin, baribir inson ongining mahsulidir. Ongning rivojlanishi bashorat bilan ham bog'liqdir. Bashorat — tabiat va jamiyat hodisalarining kelajakdagi holati yoki hozirgi kundagi noma'lum mohiyatini aniqlashga qaratilgan taxmindir. Bashorat ilmiy va noilmiyga bo'linadi. Ilmiy bashorat tabiat va jamiyat qonunlari va faktlariga asoslangan intuitiv asosda, insonning oldindan sezishi kundalik asosda – hayotiy tajribasini umumlashtirishdan kelib chiqadi.

Bashorat umuman olganda, turli shakllarda namoyon bo'ladi: masalan, tirik organizmlarga xos bo'lgan oldindan payqash – ya'ni inson intellektual faoliyatida o'z tajribalariga asoslangan holda kelajak haqida fikrlash, pragnozlash: hodisalar, jarayonlarning kelajagi haqidagi maxsus ilmiy tadqiqotlik bo'lib, tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonunlari asosidagi xulosalardan kelib chiqqan ilmiy bashorat, vaqtda

cheklangan muayyan oldindan ko`rish orqali oldindan aytib berish hisoblanadi. O`tmish va bugunni noma'lum hodisalarini bashorat qilishni bir necha shakllari bor, masalan, ba'zi bashorat kelajak hodisalariga munosabatni o`rnatish bo`lsa, rekonstruktiv - o`tmish hodisalaridan uning ba'zi, saqlanib qolgan uning bo`laklari asosida bashorat qilish; reversiv bashorat – hozirgi tendentsiyalarni o`tmishga qarab mantiqiy davom ettirish, prezentiv bashorat-raqib tomonidan oshirilgan yoki ayni paytda amalga oshirilayotgan harakatning bashorati, bu bashorat harakat sub'ektiga ham ma'lum bo`lmasligi mumkin; imitatsion bashoratlar u yoki bu metodning ishonchliligini aniqlash maqsadida hodisaning uzoq o`tmishdan yaqin o`tmishgacha rivojlanishi haqidagi bashorat va hokazo shakllarda uchraydi.

Ilmiy bashoratning falsafiy masalalariga bashorat mantig`i va bashorat gnosalogiyasi hamda bashorat va gipotezaning o`zaro munosabati, voqelikni inson ongida oldindan aks ettirish masalalari kiradi. Hozirga qadar jamiyat hayotining barcha jabhalaridan keyingi rivoji ilmiy mulohazalarsiz va uning asosida kelajakni ilmiy bashorat qilish asosida oldindan ko`ra bilishsiz mumkin bo`lmaydi. Voqealar davomiyligini oldindan ko`ra bilishlik ularni mulohaza etish, hodisalar o`zaro aloqadorligini ochish fan mavjudligini zaruriyati bo`lib, ular amaliy faoliyat uchun xizmat qiladilar. Zero, ilmiy bilishning asosiy vazifasi – tabiiy va ijtimoiy muhitni o`zgartirishida insonning asosiy quroliga aylanadi. Ilmiy bashorat turli fanlarda turlicha namoyon bo`ladi va ilmiy bilishning asosiy alohida uslubi bo`lib ham hisoblanadi.

Har qanday fan ilmiy bashoratlarsiz o`z ma'nosini yo`qotishi mumkin. Har qanday nazariyaning qiymati uning ilmiy bashorat qilish imkoniyatlari, hodisalar haqiqatiga muvofiqligi va o`z natijalarini qayta ko`rish, ularni o`zgarishlar jarayoniga tatbiq etish bilan belgilanadi. Jamiyat, ijtimoiy borliq moddiy va ma'naviy jabhalardan iboratdir. Jamiyatning ma'naviy tomoni kishilarning turli xil faoliyatlari jarayonida namoyon bo`ladigan kundalik “odatdagi, har kungi“ ong, estetik his – tuyg`u, axloqiy ong, siyosiy qarashlar, fan, falsafa, jamoatchilik fikri va boshqa ruhiy hosilalardan tashkil topgan.

Jamiyatda ruhiy hosilalarining turkumlanishi ruhiy faoliyatni amalga oshiradigan sub'ektni “kishilarni, guruhlarni, ijtimoiy tabaqalarni” ko'lam va miqyosidan, inikos etilayotgan perdm va sohalarni sifat jihatidan turlicha bo'lishidan, har bir ong shakli uchun o'ziga xos aks etish uslubi va aniqlik darajasi mavjud bo'lishidan, hamda, ruhiy, ma'naviy qadriyatlar yaratilayotgan jabhalarda mehnat taqsimoti sodir bo'lishidan kelib chiqadi.

Ruhiy faoliyatning mazmuni va sub'ektiga qarab ong ikki turga individual shaxsga oid, individual va ijtimoiy ongga bo'linadi. Ong alohida insonga mansub bo'lgan kundalik tasavvurlar, ilmiy bilim, dunyoqarash, iymon, e'tiqod va his – tuyg'ulardan iborat bo'lgan ruhiy mahsulot bo'lib, u kishining hissiyoti, kechinmalari, ijodiy izlanishlari tufayli qaytarilmas belgi va xususiyatlarga ega bo'ladi. Shaxsiy ongning eng muhim hislati – uning ijodiy kuchga, yangi bilim va ma'naviy qadriyatlar ishlab chiqish qobiliyatiga ega bo'lishdir, individual ongning belgilari va xususiyatlarini tahlil qilganda, uning ijtimoiy ongga bo'lgan munosabatini ko'rib chiqish lozim.

Individual ong tarkibida ijtimoiy ongga xos bo'lgan qarashlarga voqelikni, ijtimoiy borliqni anglash va o'zlashtirish imkoniyatini beradi. Ijtimoiy ongda ijtimoiy guruhlarning “fuqarolar jamoasi, tabaqalar, millatlar va hakoza” umumiy manfaatlari, voqelikka bo'lgan munosabatlari aks etilgan bo'lib, u tegishli tasovvurlardan, ta'limotlardan va g'oyalardan tashkil topgan. Ijtimoiy ongning manbai – bu birinchidan, ijtimoiy borliq, kishilarning hayoti, ikkinchidan, shaxs va ommaning ijodiy faoliyatidir.

Ijtimoiy ong bilan shaxsiy ongni o'zaro munosabati ziddiyatli belgiga egadir, shaxsiy ong ijtimoiy ongga qaraganda rang – barang, tez o'zgaruvchan, ijodiy quvvati katta bo'lgan ruhiy hosiladir. Ijtimoiy ong esa insoniyatning borliqqa bo'lgan munosabatini tushuntirishga, ayni paytda, mavjud holatni saqlashga qaratilgan hislatga ega bo'lgan ruhiy hodisadir, ikkinchi savolni tahlil qilishda ijtimoiy ongni tuzilishi va in'ikos etish darajasiga etibor berish kerak. Ijtimoiy ong borliqni in'ikos etishi xususiyati va sifatiga, kishilarning o'z oldilariga qo'ygan maqsadlari va intilishlari u yoki bu xilda

ifoda etishga qarab darajalarga va shakillarga bo`linadi. Tahlilni kundalik “odatdagi, har kungi” ong va nazariy ong darajalarini farq qilishdan boshlash kerak. Kundalik ong amaliy faoliyat bilan bog`langan ijtimoiy va shaxsiy hayot jarayonlarini aks ettiradigan, nazariy tizimga solinadigan, lekin yaxlit shakilga ega bo`lgan ruhiy hosiladir.

Nazariy ong ijodiy ravishda ishlab chiqilgan, mantiqiy tizimga solingan tushunchalar, printsiplar “nazariy va amaliy faoliyat uchun asos qilib olinadigan qonun – qoidalar“ va ta`limotlar majmuidir. Nazariy ong bosqichida olam, tabiat va jamiyatda amal qiladigan qonuniyatlar, aloqadorliklar ochiladi va tahlil qilinadi. Jamiyatni, davlatni va ijtimoiy guruhlarning manfaatini aks ettiradigan ijtimoiy g`oyalar, qarashlar va ta`limotlar tizimi mafkurani tashkil qiladi, mafkura orqali ijtimoiy guruhlar, xalq ommasi o`z oldilarida turgan vazifa va maqsadlarini anglaydilar, ijtimoiy va ma`naviy jarayonlarga baho beradilar.

Yangi mafkura shakillanayotgan bir paytda, unga muvofiq keladigan ijtimoiy iqtisodiy dastur va ma`naviy faoliyat tizimi ishlab chiqiladi. Hozirgi vaqtda yurtimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan biri O`zbekistonning milliy istiqloq mafkurasini ishlab chiqish, rivojlantirish va hayotga tadbiq qilishdir.

Respublikamiz prezidenti I. Karimov ta`kidlaganidek, milliy istiqloq mafkurasi xalqimizning azaliy an`analariga, udumlariga, tiliga, diliga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabir-toqat, adolat, ma`rifat tuyg`ularini ongimizga singdirish lozim. Kundalik hayot bilan bog`langan va amaliy ongga yaqin turgan ijtimoiy ong- ommaviy ruhiyatdir. Ommaviy ruhiyat kishilarning histuyg`ulari, tizimga solingan yoki solinmagan tasavvurlar, axloqiy va estetik qarashlar, hayoliy obrazlar, an`anaviy bilimlar majmuidan iboratdir. Ommaviy ruhiyat kishilarning faoliyati va hatti haraqatiga, davlat va partiyalar qabul qilgan qarorlarga ma`lum munosabatni bildirishga, jamoa bo`lib faol choralar ko`rish jarayonlariga ta`sir qiladi. Ijtimoiy ruhiyatning ko`rinishlaridan biri jamoatchilik fikridir.

Jamoatchilik fikri — bu umumiy manfaatlar orqali oʻzaro bogʻlangan guruhlarni ijtimoiy hodisalarga boʻlgan munosabatlarini ifoda qilgan fikrlar va tasavvurlar yigʻindisidir. Jamoatchilik fikri ijtimoiy maqsadlar, tavsiyalar, talablar va jamiyatda boʻlayotgan hodisalarga oʻz munosabatlarini bildirishda namoyon boʻladi. Jamoatchilik fikrining mazmuni, yoʻnalishi va taʼsirchanligi koʻp jihatdan oshkoralik darajasi bilan belgilanadi. Oshkoralikning mohiyati shundan iboratki, har bir fuqaro oʻz fikrini ochiq ravishda, turli axborot vositalari, anjumanlar va majlislar orqali bildirish huquqiga egadir. Oshkoralikni bugʻish yoki cheklash rasmiy kishilar, bironbir guruh tomonidan oʻzlarining shaxsiy “juziy” manfaatlar foydasiga amal mansabdan foydalanish uchun qulay sharoit yaratadi.

Ijtimoiy ongni asosiy shakllarini, ularga xos boʻlgan belgilarni tahlil qilib berish lozim. Bunda ijtimoiy ong nafaqat sifat va darajasi bilan, balki borliqni qaysi sohalarini, qanday uslub bilan inʼikos etishga qarab farqlanishiga, alohida shakllarga boʻlinishi mumkinligiga eʼtibor berish kerak. Ijtimoiy ong shakllari kundalik ong va jamoatchilik fikridan farkliroq, voqelikni mantiqiy, nazariy, qonun-qoidali “normativ” anʼanaviy va badiiy-obrazli inʼikosni berish orqali yaxlit, tartiblashtirilgan ong tarzda vujudga keladilar. Ijtimoiy ong shakllari bir-biridan inʼikos etish obʼekti va shakli, ijtimoiy funktsiyalari “vazifalari” va oʻziga xos rivojlanish qonuniyatlari mavjudligi bilan farq qiladilar.

Tavsiya etilgan adabiyotlardan foydalanib, talabalar ijtimoiy ong shakllari boʻlgan siyosiy ongni, huquqiy ongni, axloqiy, estetik, diniy ongni, hamda fan va falsafani oʻzlariga xos xususiyatlarini, ijtimoiy taraqqiyotga koʻrsatadigan taʼsirlarini tahlil qilib berishlari lozimdir.

3. Bilim va bilish, bilishning bosqichlarini yoritishimiz kerak. Bilim – ijtimoiy-tarixiy, amaliyotda tekshirilgan va mantiqan tasdiqlangan, voqelikning bilish jarayonida erishilgan natijasi; shu voqelikni inson ongida tasavvurlar, tushunchalar, muhokama va nazariyalar orqali ifodalangan inʼikosi. Kishilarning tabiat va jamiyat hodisalari haqida hosil qilgan maʼlumotlari; voqeliqning inson tafakkurida aks etishi.

Kundalik tasavvurimizda nimaning nima ekanligiga ishonsak va ishonchimiz biz odatlangan voqea va hodisalarga [qoidalarga] zid kelmasa, bunday ishonch bilim hisoblanadi. Voqelik haqidagi bilgan ma'lumotlarimiz bilim darajasiga ko'tarilishi uchun quyidagi shartlarni qanoatlantirishi lozim: birinchidan, bu ma'lumotlarning voqelikka mutanosibliigi; ikkinchidan, etarli darajada ishonarli bo'lishi; uchinchidan, bu ma'lumotlar dalillar bilan asoslangan bo'lishi kerak. Uchala shart birgalikda mavjud ma'lumotlarni bilim darajasiga olib chiqadi. Inson ijtimoiy taraqqiyot jarayonida bilmasilikdan bilishga, mavhum bilimlardan mukammal va aniq bilimlar hosil qilish tomon beradi. Kishining moddiy dunyo to'g'risidagi bilimi nisbiydir, u doim rivojlanib boradi. Bilim kundalik tajriba, kuzatish orqali to'planadi. Bilimlarni tadqiq etuvchi ta'limot – epistemologiyada pertsetiv [hissiy], hayotiy-qundalik [sog'lom aql] va ilmiy bilim shakllari ajratib ko'rsatiladi. Ilmiy adabiyotlarda bilimlarning ilmiy va ilmdan tashqari shakllari ham farq qilinadi. Ilmdan tashqari bilimlarga madaniyat, adabiyot, san'at, mifologiya, din va sh.k. sohalarga oid bilimlar qiradi. Odatdagi fan sohalarida tadqiq etiladigan bilimlar ekzoterik [ko'zga tashlanuvchan] bilimlar deb atalsa, astrologiya va sh.k. sohalarga oid bilimlar ekzoterik [pinhoni] bilimlar beyiladi. Ekzoterik bilimlar ilm-fan qoidalariga zid kelmaydigan bo'lsa, ekzoterik bilimlar bunday qoidalarga zid kelishi mumkin.

Bilishning mohiyati, mazmuni bilan bog'liq masalalarning tahlili uzoq o'tmishiga ega. Odamlar qadim zamonlardayok o'zlarini o'rab turgan olam, undagi narsa va hodisalarning mazmun-mohiyatini o'rganganlar, ularning qadri to'g'risida fikr yuritganlar. Zamonlar o'tishi, jamiyat rivoji davomida bu boradagi masalalar ko'lami kengaygan, ularni ham qilishning ahamiyati ortavergan.

Inson, uning ongi va bilimi to'g'risidagi fanlar orasida gnoseologiya va epistemologiya alohida ajralib turadi. Ularning birinchisini umumiy bilish nazariyasi yoki bilish falsafasi deyish mumkin. U tirik jonzotlardan faqatgina odamzotga xos xususiyat – bilishning tabiati va imkoniyatlari, inson bilimining voqelikka munosabatini o'rganuvchi, bilimning haqiqiyliigi va ishonchliligini aniqlash yo'llari,

usullari to'g'risidagi falsafiy fandır. «Gnoseologiya» grekcha so'z bo'lib, «gnosis»- bilish, «logos»-nazriya, ya'ni bilish nazariyasi, bilish to'g'risidagi ta'limot ma'nolarini anglatadi. «Gnoseologiya» atamasi falsafaga nisbatan yaqinda [1854 yilda] shotland faylasufi D. Ferar tomonidan kiritilgan bo'lsada, biroq u Zardusht, Suqrot, Platon, Aristotel davrlaridayoq shakllana boshlagan edi. «Olam va odam» tizimida dunyoni anglash, sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabatlar dialektikasi gnoseologiya shug'ullanadigan masalalar ko'lamini belgilaydi. Bu masalalar insonning bilish faoliyatidan iborat eng umumiy mavzuni tashkil qiladi. Gnoseologiya kundalik yoki maxsus, ilmiy yoki badiiy faoliyatligidan qat'iy nazar, insonning bilish faoliyatidagi umumiylikni o'rganadi. Shu bilan birgalikda «epistemologiya» atamasi ham uchraydi. Agar gnoseologiya umuman bilish haqidagi ilm bo'lsa, epistemologiya esa, asosan, ilmiy bilish to'g'risidagi fandır. Epistemologiya gnoseologiyadan farq qiladi. Epistemologiya asosan ilmiy bilish tahlili bilan shug'ullanadi, dunyoni ilmiy bilish esa kundalik, badiiy, diniy va boshqa turlardagi bilishda uchraydigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, ilmiy faoliyatda amalga oshiriladigan bilish protsedura va operatsiyalari, abstraktsiyalarning paydo bo'lish mezonlari va ilmiy usullari bilish nazariyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Gnoseologiyada esa nafaqat ilmiy bilish, balki umuman onsonga xos bilish bilan bog'liq barcha masalalar tahlil qilinadi.

Falsafaga bilim va bilish tasnifi uchun qulay bo'lgan «sub'ekt» va «ob'ekt» tushunchalari qiritilgan. Umumfalsafiy jihatdan «ob'ekt» tushunchasi tashqi olam, borliq, voqelik va, xususan, moddiylikni ifodalaydi, «sub'ekt» esa insonni, shaxs, individni anglatadi, degan qarashga mutaxassislar e'tiroz bildirishmaydi. Ammo sof bilish jarayoni tahlil etilayotganda ob'ekt va sub'ekt munosabatlari nihoyatda serqirra ekanligi ko'zga tashlanadi. Tabiatshunoslikda borliq, ob'ektiv reallik, moddiy ob'ektlar inson bo'lmasa ham yashayveradi, degan fikrga hech kim e'tiroz bildirmasligi mumkin. Bilish nuqtai nazaridan sub'ektsiz hech qanday gnoseologik jarayon ro'y bermaydi.

«Sub'ekt» «ong»ning o'zi emas, lekin shu vaqtning o'zida, odatiy bo'lgan «individ ongi»dan butunlay boshqa narsa emas.

«Bilish sub'ekti»ning o'ziga xosligi nimada? Ushbu tushunchaga umumiy ta'rif qo'yidagicha: sub'ekt maqsadga muvofiq faollik, inson amaliy faoliyatining baholashi va bilishining ruhiy-psixologik jihatini ifodalaydigan tushunchadir.

Sub'ekt, avvalo, individdir. Aynan, u ong, sezgi, idrok, tuyg'u obrazlar orqali aks ettirish, eng umumiy abstraktsiyalar sohibi, amaliyot jarayonida real, o'zgaruvchan moddiy kuch bo'lib harakatlanadi. Biroq, sub'ekt individual emas, balki u kollektiv, sotsial guruh, sinf, umuman jamiyat hamdir. Jamiyat miqyosida turli eksperimental tarkib-qoidalar, priborlar, kompyuterlar va boshqalar garchand o'z-o'zicha bo'lmasada, sub'yekt tizimining bir qismi, elementi hisoblanadi. Individ yoki olimlar hamjamiyati darajasida priborlarning o'zi sub'ektlar faoliyatining vositalari, sharoitlari hisoblanadi. Shu ma'noda jamiyat universal sub'ekt hisoblanadi, chunki unda boshqa barcha darajadagi sub'ektlar, avlodlarning hayoti jamlangan, jamiyatdan tashqarida hech qanday bilish yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Ayni paytda, jamiyat sub'ekt sifatida o'zining bilish imkoniyatlarini individual sub'ektlarning bilish faoliyati orqali amalga oshiradi.

Ob'ekt tushunchasi sub'ektga qarashma-qarshi bo'lgan, sub'ektning amaliy, baholovchi va bilish faoliyati yo'naltirilgan narsa, voqea, hodisa va boshqalarni ifodalaydi.

L. Feyerbah ayganidek, «Men» o'zi uchun sub'ektdir, boshqalar uchun esa ob'ekt, ya'ni xulosa shuki, «men» sub'ekt ham, ob'ekt ham bo'lishi mumkin.

Moddiy hodisalar birga ma'naviy hodisalar ham ob'ekt bo'lishi mumkin, masalan, individ ongi uning psixikasi uchun bilish ob'ektidir. Har bir kishi o'z-o'zini, o'z xulq-atvori, hislari, sezgi va fikrlarini bilish ob'ekti qilishga qodir. Bunday xollarda individ sifatidagi sub'ekt tushunchasi faol tafakkur sifatidagi, sof «men» gacha torayishi mumkin. Bunday hollarda sub'ekt maqsadga yo'naltirilgan faollikning manbai sifatida maydonga chiqadi. Umumiy tarzda «ob'ekt» va «sub'ekt» tushunchalarini mazmuni

ana shundan iborat. Bu tushunchalar turli va, ayni paytda, bir-biriga o`ta olishi ma'nosida o`zaro bog`liq hamdir. Ularning o`zaro farqli qirralari mutlaq qarama-qarshi emas.

Gnoseologiyada ob'ekt deganda voqelikning istagan qismini emas, balki sub'ekt e'tibori qaratilgan fragmenti tushuniladi. U sub'ekt faoliyatiga jalb qilinadi va sub'ektning nazariy yoki amaliy faoliyatining predmetiga aylanadi. Bu faoliyatda faol tomon sub'ekt bo`lganligi uchun, u ma'lum ma'noda «ob'ektni vujudga keltiradi» yoki aniqrog`i, predmetni o`z faoliyatining ob'ektiga aylantiradi. Ob'ektsiz sub'ekt yo`q, zero sub'ektning har qanday faoliyati hamma vaqt predmetlidir. Sub'ekt va ob'ekt terminlarida bilish – sub'ekt tomonidan ob'ektni faol o`zlashtirish jarayoni ekanligi ifodalangan, paydo bo`ladigan bilim esa bu jarayonning natijasidir. O`zaro aloqadorlik jarayonida ob'ekt singari sub'ekt faoliyati ham o`zgaradi, amaliy faoliyat evolyutsiyasi jarayonida inson va jamiyat progressi sodir bo`ladi.

Yaqin o`tmishda bilish ikki bosqichdan iborat, deb hisoblanar edi: voqelikni hissiy aks ettirish va aqliy in'ikos. Keyin esa insonda, ba'zi hollarda, hissiylik aqliylik bilan bog`lanib ketishi aniqlangach, bilim bosqichlari empirik va nazariy ekanligi to`g`risidagi fikrga kela boshlandi, hissiy va aqliy bosqichlar esa empirik va nazariy bilim shakllanadigan zamin, deya hisoblasha boshlashdi. Insonning bilish qobiliyatlari, avvalo, hissiyot a'zolari bilan bog`liq.

Lotinchada «sensitiv» – «sezgi bilan idrok qilinadigan» degan ma'noni anglatadi. Falsafa tarixida biz sensualizm deb ataladigan bilishning mohiyatini sezgi a'zolarining ma'lumotlaridan keltirib chiqarishga urinuvchi, o`ziga xos oqimni uchratganmiz. Olam to`g`risidagi ahborotni sezgi a'zolari yordamida seza olishdan iborat inson qobiliyati ham hissiy-sensitiv qobiliyat yoki hissiy bilish, deb ataladi.

Inson sezgi a'zolari taraqqiyoti, bir tomondan, organik olam evolyutsiyasi, boshqa tomondan esa, ijtimoiy taraqqiyot natijasi hisoblanadi.

O`z davrida L. Feyerbah ta'kidlashicha, «Bizda agar inson ko`prok sezgi va a'zolariga ega bo`lganida tabiat va narsalarni yanada ko`proq xossa va xususiyatlarini bilgan

bo`lar edi, deb tasavvur qilishga hech qanday asos yo`q. Ular tashqi dunyodagi organik va noorganik tabiatdagidan ko`p emas. Insonda dunyoni bir butun va yagona xolda tasavvur qilish uchun qancha sezgi zarur bo`lsa, o`shancha sezgi bor», deb ifodalaydi.

Hissiy in'ikosning uchta shakli mavjud: sezgi, idrok, tasavvur. Sezgi predmetning alohida xususiyatiga mos keladi. Idrok predmetning bir butun xususiyatlari sistemasiga mos keladi. Masalan, biron bir meva ta'mini sezish va boshqa tomondan, uning shaklini, hidini, rangini sezish bir butunlikda idrok etishga olib keladi. Sezgilar idrokdan tashqarida bo`lishi mumkin [masalan, sovuqni, qorongulikni sezish], biroq idrok sezgilersiz bo`lishi mumkin emas.

Idrokning gnoseologik zamini bo`lgan va mustaqil holda namoyon bo`lishga qodir sezgilar baribir bir butun idrokning bir bo`lagi, qismi sifatida mavjud bo`ladi. Shuning uchun idrok tashqi predmetning obrazi bo`lsa, sezgilarga obrazlilikning u yoki bu darajasi xos bo`lishi zarur, To`liqroq obraz, tabiiyki, idrokda bo`ladi, chunki idrok insonning tashqi muhitga faol munosabatining natijasidir.

Sezgilar va idrok tashqi dunyoni hissiy aks ettirish shakllaridir, ularning bilish imkoniyatlari turlicha. Ularning qayd etilgan barcha tomonlari va xususiyatlari hissiy in'ikosning uchinchi shakli – tasavvurga ham tegishlidir, zero tasavvur ularga asoslanadi.

Tasavvurdagi asosiy o`ziga xoslik unda in'ikos ettirilayotgan narsa yoki hodisa bilan bevosita bog`liqlikning yo`qligidir.

Tasavvurdagi o`ziga xoslik unda in'ikos ettirilayotgan narsa yoki hodisa bilan bevosita bog`liqlikning yo`qligidir. Tasavvur mohiya tan idrok orqali, narsaning yaxlit obrazi tarzida, mavjud vaziyatdan uzilgan, biroz umumlashgan, idrokka nisbatan o`ziga xos, ko`prok umumiy belgi va jihatlar ifodalanadigan in'ikos shaklidir. U orqali ilgari idrok etilgan obrazlarning tiklanishi sodir bo`ladi, ya'ni insonning xotirasi, ayni paytda, insonga ta'sir etmayotgan narsa obrazini qayta tiklash qobiliyati ishga solinadi.

Tasavvur orqali sub'ekt ayni vaziyat bilan bevosita aloqasi yo`q bo`lgan va hotirada saqlangan obrazlarni, ularning elementlarini tiklashga imkon topadi, his-tuyg`ular qayta idrok etishga jalb etiladi. Bunda kelajakni bashorat qilish, fantastik obrazlar, turli kombinatsiyalarni amalga oshirish mumkin. Sub'ektning ob'ekt bilan bevosita aloqadorligiga bog`liq bo`lmagan tasavvurlar muayyan hodisa doirasidan tashqariga chiqishga, nafaqat hozirgi davr obrazini, balki o`tmishni ham, kelajakni ham tasavvur qilishga imkon beradi. Biron bir narsaning modeli va obrazi, rejalar va simvolik timsollar singari tasavvurdagi obrazlari ham vujudga keladi.

Demak, tasavvur ongimizda narsa va hodisalarning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etmagan holda qayta hosil qilinadigan va saqlanadigan hissiy obrazdir. Yana boshqacharoq ta'rifi ham bor: tasavvur ilgari idrok qilingan narsa yoki hodisaning takroriy obrazidir, hissiy aks ettirishning yaqqol va obrazli ko`rinishdagi shaklidir.

Bilishda hissiy bilishdan yuqoriroq shakli aqliy bilishdir. Aqliy bilishning uchta shakli bor. Kishilarda voqelikni abstrakt-fikriy aks ettira oladigan qobiliyat asosida paydo bo`ladigan hamda rivojlanadigan in'ikosning dastlabki va yetakchi shakli tushunchadir. Bilish jarayonida tushunchaning asosiy vazifalaridan biri shuki, u ma'lum guruhdagi narsalarni ba'zan ma'lum, umumiy, muhim belgilariga ko`ra umumlashgan xolda ajratib aks ettiradi. Unga quyidagi ta'rif berish mumkin: tushuncha abstrakt tafakkur shakli [yoki turi] sifatida ba'zi narsalarni umulashtirish va shu narsalar uchun umumiy bo`lgan belgilar yig`indisini fikran ajratish natijasidir. Insonning abstrakt-fikrlash qobiliyati tushunchalar bilan birga voqelikni aqliy o`zlashtirishning boshqa shakllarini ham o`z ichiga oladi.

Hukm – fikrning shunday shakli, uning yordamida tushunchalarning haqiqatga mosligi tasdiqlanadi yoki inkor etiladi. Hukmlarni aytayotib, biz tushunchalardan foydalanamiz. Ular hukmlarning elementlari hisoblanadi. Narsalarning mohiyatini bilish asosida ular to`g`risidagi tushunchalar paydo bo`ladi, yagona hukmga birlashishi mumkin bo`lgan yakka hukm yoki hukmlar majmuasi shakllanadi. Narsalarni anglashda erishilgan bu hukm ham tushuncha o`rnida qabul qilinadi.

Bilimlar chuqurlashib borishi bilan ularni umumlashtirish asoslari ham o`zgaradi. Tushunchalar va hukmlar asosida xulosa shakllanadi. Xulosa chiqarish shunday muhokama yuritishki, uning yordamida mantiqan yangi hukm hosil qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, bir yoki bir necha muhokama olish imkonini beradigan tafakkur shakli aqliy xulosa deb ataladi. Bunday usul bilan mavjud bilimlarga hosil qilinadi.

4. Inson tafakkuri bilishning ko`plab usullari, uslub va shakllarini qamrab olgan murakkab bilish jarayonidir. Ular orasidagi farq shartli bo`lib, bu atamalar ko`pincha sinonim sifatida qo`llaniladi. Shunday bo`lsada, ular orasida tafovutlar bor.

Tafakkur va ilmiy bilim usullari deganda, inson fikr yuritish jarayonida ilmiy bilishning barcha sohalari va istagan bosqichida foydalaniladigan umumiy va gnosealogik operatsiyalar tushuniladi. Ular kundalik, odatdagi hamda ilmiy tafakkurni bir xil tarzda xarakterlaydi. Ilmiy tafakkurda aniq va tartibga solingan tuzilma ko`rinishda bo`lsa ham, tafakkur usullari bilan faoliyati u yoki bu bosqichida fikrni umumiy, gnosealogik yo`nalishini ko`rsatadi. Masalan, butundan bo`lakka, bo`lakdan umumiylikka, konkretlikdan abstraktlikka va boshqa tamonga harakatlarni ifodalaydi. Uslublar deb, tadqiqotning turli hil jihatlarini o`zida qamrab olgan murakkab bilim jarayonida qo`llanishi zarur bo`lgan tamoyil, usul, qoida va talablar tizimiga aytiladi. Ushbu ta'rif mazmuni shundaki, unda tadqiqot ob'ekti to`g`risidagi bili aks etgan. Uslub bilimga, qisman uslub bilan ob'ekt munosabatini muvofiqlashtiruvchi nazariyaga tayanadi. Uslub–ob'ektni keng o`rganish maqsadida nazariyadan kelib chiqadigan shartli qoidalar tizimidan iborat. Uslub mazmuni unda ob'ektiv asos mavjudligini aks ettiradi. Taxliliy asosiy uslubning ob'ektdan ko`ra sub'ektga ko`proq bog`liqligini namoyon qiladi. Uslubda tafakkur kuchi, fahimlash imkoniyati mavjudligi yangi usullarni ishlab chiqish va tanlashga ta'sir qiladi. Ko`pincha biron bir nazariyaning asosida faqat sub'ektiv jihatlariga bog`liq bo`lgan uslub yangilanishi ro`y beradi.

Bu ma'noda uslub sub'ektlidir yoki Ushbu jihatdan u sub'ektiv xususiyatga egadir, ilmiy bilish uslubining asosiy jihatlari ob'ektiv mazmunli, tahliliy va aksialogik jihatlarga ega. Ilmiy bilish uslublarini uch guruhga bo'lish mumkin: xususiy, umumilmiy, universal, xususiy uslublar faqat alohida fanlar doirasida qo'llaniladi, bunday uslublarning ob'ektiv asosi maxsus ilmiy qonunlar va nazariyalar hisoblanadi. Bu uslublarga, masalan, fizika va kimyoda siektrol analiz uslubi, murakkab tizimlarni urganishdagi statistik modellashtirish uslubi kabilarni ko`rsatish mumkin umum ilmiy uslublar barcha fanlarda bilish jarayonini xarakterlaydi. Ularning ob'ektiv asosi o`z tarkibiga gnassologik tamoyillarni ham qamrab olgan umumiy bilish qonuniyatlaridan iborat. Ularga eksperimentiv va kuzatish, modellashtirish, deduktiv va induktiv uslub, abstraktlikdan konkretlikka ko`tarilish kabi uslublar kiradi.

Universal uslublar, umuman, inson tafakkurini tavsiflaydi va inson bilish faoliyati barcha sohalarida foydalanish ob'ektiv asos bo`lib hisoblanadi. Bu uslublar bizni o`rab olgan tashqi dunyoni, insoniyatning o`zini, uning tafakkuri va insonning olamni bilish va qayta o`zgartirish fikri tushunishning umumfalsafiy qonuniyatlari hisoblanadi. Bu uslublarga tafakkurning falsafiy uslublari va tamoyillari, jumladan, dialektik qarama-qarshilik tamoyili, tarixiylik, an'anaviylik, vorislik, inkorni inkor tamoyili va boshqalar kiradi.

Haqiqat bilish falsafasining eng muhim muammosidir. Falsafa tarixda, umuman falsafada haqiqatni tushunishda turli xil yondashuvlar mavjud. Ya'ni, haqiqat– bilimlarning voqelikka mosligi». «Haqiqat–bilimlarning tajribada isbotlanganligi». «Haqiqat – bilimning foydaliligi, uning samaradorligi» va hakazo.

Haqiqat bilimning voqelikka muvofikligidir, deganda dastlabki xulosa haqiqatning klassik kontsepsiyasiga xos asosiy fikrdir. Bizningcha, bu haqiqatning kontsepsiyalari orasida eng qadimiysi bo`lib, haqiqatni nazariy tadqiq etish aynan boshlangan deyish mumkin. Haqiqat sub'ekt tasavvurlarining ob'ektga [reallikka] mosligidir.

Haqiqat inson tasavvurlarining shunday mazmunidirki, uning qadir–qimmati o`z sub'ektiga bog`liq emas. Haqiqat, ma'mum ma'noda, bilimlarning foydaliligi bilan ham bog`liq. U vaqt o`tish bilan moddiy narsalar, ijtimoiy va ma'naviy jarayonlar mohiyati va ularning namoyon bo`lishini to`liqroq aks ettirish bilan o`zgarib, boyib boradi. Haqiqatning turli shakllari mavjud. Ular in'ikos ettirilayotgan ob'ektning xarakteriga, voqelik turlariga, ob'ektni to`liq o`zlashtirish darajasiga va boshqalarga ko`ra xilma–xil shakllarga bo`linadi. Bilish nazariyasida nisbiy va mutloq haqiqat shakllari muhim o`rin tutadi.

Mutloq haqiqat deganda o`z ob'ektiga aynan mos bo`lgan va bilishning keyingi taraqqiyoti davomida inkor etilmaydigan bilim, xulosa va hukmlar tushuniladi. Bunday haqiqat: 1] O`rganilayotgan ob'ektlarning umumiy va alohida tamonlarini aniq-ravshan bilish natijasidir; 2] Voqelikning muayyan jihat va xususiyatlarini tugal bilishdir; 3] Nisbiy haqiqatning keyingi bilish jarayonida ham saqlanib qoladigan mazmunidir; 4] Olam, undagi eng murakkab sistemalar to`g`risida hech qachon inkor qilinmaydigan to`liq bilimdir. Ilmiy nazariy bilimga nisbatan absolyut haqiqat-bu narsa, murakkab tashkil topgan sistema yoki umuman olam to`g`risidagi to`liq, mukammal bilim bo`lsa, nisbiy haqiqat esa ushbu ob'ekt to`g`risidagi to`liq bo`lmagan bilimdir. Bunday nisbiy haqiqatlarga misol–klassik mexanik nazariyasi va nisbiylik nazariyasidir.

Falsafada absolyut haqiqat nisbiy haqiqatlardan tarkib topadi, deb hisoblanadi. Agar absolyut haqiqatni nisbatan to`liq bo`lmagan bilimlardan iborat cheksiz hudud deb hisoblasak, unda bu hudud ichidagi chekli maydonlar nisbiy haqiqatlarni anglatadi. Shu bilan birga, nisbiy haqiqatlar absolyut haqiqatning qismlari hisoblanadi, demak bir paytda ular ham muayyan darajada absolyut haqiqat hamdir. Nisbiy haqiqat ayni paytda oddiy absolyut haqiqatga olib boruvchi emas, balki absolyut haqiqat tarkibidagi invariant mazmunga ega, ajralmas tarkibiy qismdir.

Haqiqat bu jarayondir. Ob'ektiv haqiqatning jarayon bo`lish xususiyati ikki xil tarzda namoyon bo`ladi. 1-chidan, bu ob'ektni to`liqroq in'ikos ettirishga tamon qaratilgan

o`zgarishlar jarayonidir, 2-chidan, kontsepsiyalar, ta'limotlar strukturasi xatolik va yangilashilganlarga barham berish jarayoni hamdir. Unchalik to'liq bo'lmagan haqiqatdan yanada to'liqroq haqiqatga tamon harakat, ya'ni uning taraqqiyoti jarayonida har qanday harakat singari barqarorlik va o'zgaruvchanlik mamentlaridan iboratdir. Bu mamentlar birgalikda ular bilimning haqiqiylik mazmuni o'sishini ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda yolg'on haqiqatlar ham mavjud. Haqiqatda noto'g'ri tasavvurlarni oldindan anglangan holda haqiqat o'rnida qo'llashga urinish tushuniladi. Yolg'on kundalik va satsial hayotda chuqur ildiz otgan, insonlar o'zaro aloqa qiladigan barcha joyda uchraydi. Yolg'on–manmanlik, irodasizlik, muvoffaqiyatga berilish, foyda ketidan quvish, hokimiyatga intilish kabi ko'plab sabablar negizida avj oladi. Yolg'on ko'p xollarda o'zgalar hisobiga yoki zarariga ustunlikka ega bo'lish bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shunday kishilar borki, yolg'on ular uchun hayot tamoyili va mazmuni hisoblanadi. Bilishda «bo'hton» tushunchasi ham uchraydi. Bo'hton–yolg'on bilimni haqiqat sifatida yoki haqiqat bo'lgan bilimni yolg'on sifatida uzatishga urinishdir. Amaliyot haqiqatning mezoni sifatida doimo taraqqiy etadi. Eksperiment, ishlab chiqarish va fanning muayyan muhim darajasidan ko'ra, ularning doimiy harakati, ya'ni amaliyot takomillashuvining uzluksiz jarayoni fandagi u yoki bu xulosalar va nazariyalarning haqiqatligini oxir–oqibat isbotlaydi. Shunday qilib, haqiqatning asosiy mezoni o'z taraqqiyot va harakati jarayonida olingan amaliyot hisoblanadi. Taraqqiyot jarayonida olingan amaliyot fan xulosalarining haqiqatligini isbotlaydi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Gnoseologiya nima va uning falsafadagi o'ri qanday?
2. Bilish jarayoni deganda nima tushuniladi?

3. Bilishning subyekti va obykti nima?
4. Bilim va bilish o'rtasidagi farq nimada?
5. Haqiqat tushunchasiga ta'rif bering.
6. Mutlaq haqiqat va nisbiy haqiqatning farqi nimada?
7. Bilishning asosiy bosqichlari qaysilar?
8. Hissiy bilishning shakllarini sanang.
9. Sezgi, idrok va tasavvur tushunchalarini izohlang.
10. Mantiqiy (aqliy) bilish nima?
11. Tushuncha, hukm va xulosa chiqarishning mohiyati nimada?
12. Amaliyotning bilish jarayonidagi roli qanday?
13. Haqiqatning mezoni sifatida amaliyot qanday ahamiyatga ega?
14. Empirik va nazariy bilish o'rtasidagi farq nimada?
15. Bilishda kuzatish va tajribaning o'rni qanday?
16. Shubha va ishonchning bilishdagi ahamiyatini tushuntiring.
17. Ratsionalizm va empirizm ta'limotlarining asosiy g'oyalari nimalardan iborat?
18. Agnostitsizm nima va uning vakillari kimlar?
19. Intuitsiyaning bilish jarayonidagi o'rni qanday?
20. Zamonaviy ilmiy bilishning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Mavzuni o'qitishda qo'llash uchun interfaol metodlar.

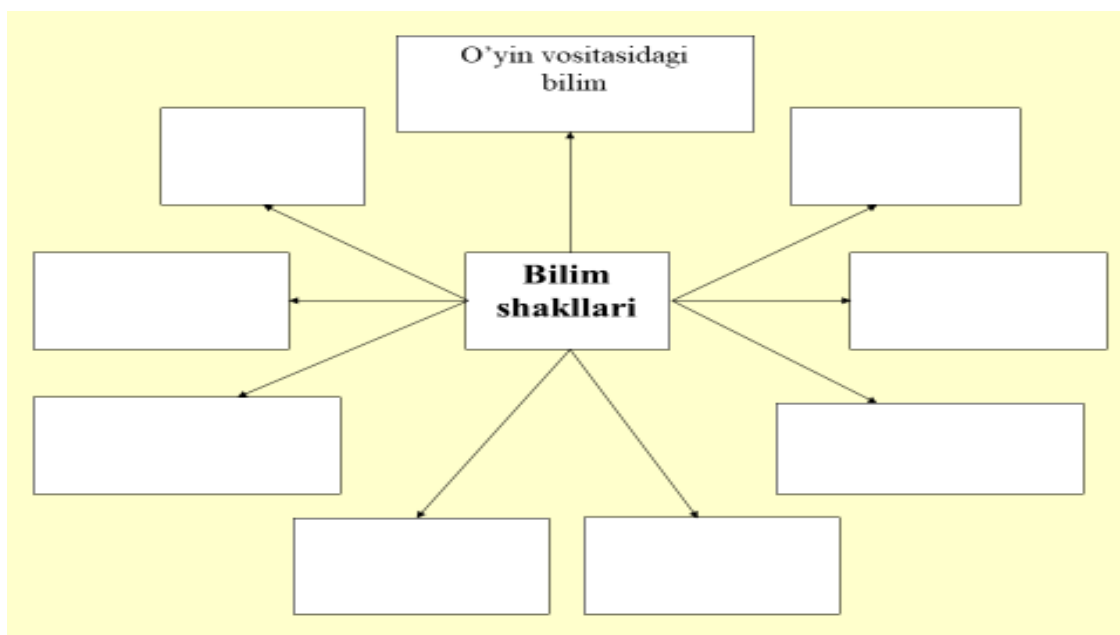
Keys study savollari?

- Gnoseologiyaning falsafa tizimidagi o'rnini va boshqa fanlar bilan bog'liqligini tahlil qiling.
- Bilish jarayonining subyekti va obykti o'rtasidagi munosabatni misollar asosida tushuntiring.
- Bilishning hissiy va mantiqiy bosqichlarini taqqoslab tahlil qiling.

- Sezgi, idrok va tasavvur bilishning dastlabki bosqichlari sifatida qanday ahamiyatga ega?
- Tushuncha, hukm va xulosa chiqarishning bilish jarayonidagi o‘rnini misollar bilan izohlang.
- Haqiqat tushunchasining falsafiy mohiyatini tahlil qiling.
- Mutlaq va nisbiy haqiqatning o‘zaro bog‘liqligini misollar asosida tushuntiring.
- Amaliyotning bilish manbai va haqiqat mezoni sifatidagi ahamiyatini tahlil qiling.
- Empirik va nazariy bilishning o‘ziga xos xususiyatlarini taqqoslang.
- Ilmiy bilish va kundalik bilish o‘rtasidagi farqlarni misollar bilan ko‘rsating.
- Kuzatish va tajribaning ilmiy bilishdagi rolini tahlil qiling.
- Ratsionalizm va empirizm ta’limotlarini taqqoslab baholang.
- Agnostitsizmning mazmuni va uning bilish nazariyasidagi o‘rnini tahlil qiling.
- Intuitsiyaning ilmiy kashfiyotlar va ijodiy faoliyatdagi ahamiyatini misollar bilan tushuntiring.

Mavzuni o‘qitishda qo‘llash uchun interfaol metodlar.

Topshiriq. Qanday bilim shakllarini bilasiz, chizmani to‘ldiring?

Topshiriq: Bilish muammosining turli xil davrdagi ifodasini quyidagi chizmani izohlang:

Muammoning dastlabki ifodasi	Antik davr	Bilish va sezgi va aql	
Muammoning ikkinchi ifodasi	XVII-XVIII asrlar	Empirizm: bilim-tajriba manbai	Ratsionalizm - 1: bilim -aql manbai
	XIX-XX asrlar	Ratsionalizm -1: Bilish- ratsional jarayon: tajriba -aql	Irratsionalizm: g'ayrihissiy va g'ayriaqliy bilim

Topshiriq. Yangi davr Yevropa falsafasida, bilish muammosining falsafaga qo'yilishi haqidagi ta'limotlari nimalardan iborat?

№	Faylasuflar	Bilish to'grisidagi ta'limotlari
1	Jon Lokk - ingliz faylasufi (1632-1704)	
2	David Yum- ingliz faylasufi (1711-1776-yillar)	

3	Jorj Berkli- ingliz faylasufi (1685-1753)	
4	Immanuil Kant - nemis faylasufi, tabiatshunos olim (1724-1804-yillar)	
5	Vilgelm Gegel- nemis mumtoz falsafasining yirik vakili (1770-1831)	

Nazorat testlari:

1. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
2. Bilish jarayonining asosiy tarkibiy qismlari qaysilar?
3. Bilish subyektiga deganda nima tushuniladi?
4. Bilish obyekti nima?
5. Hissiy bilishning shakllari qaysilar?
6. Sezgi nima?
7. Idrok nima?
8. Tasavvur nima?
9. Mantiqiy bilishning asosiy shakllari qaysilar?
10. Tushuncha nima?
11. Hukm nima?
12. Xulosa chiqarish nima?
13. Haqiqat deganda nima tushuniladi?
14. Mutlaq haqiqat nima?
15. Nisbiy haqiqat nima?
16. Bilishda amaliyotning roli nimada?
17. Empirizm nima?

18. Ratsionalizm nima?
19. Agnostitsizm nima?
20. Ilmiy bilishning asosiy xususiyatlari qaysilar?
21. Kuzatish nima?
22. Tajriba nima?
23. Intuitsiya nima?
24. Bilishda xatolik (xato bilim) nima?
25. Obyektiv va subyektiv bilim o'rtasidagi farq nima?

FOYDALANADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Asosiy adabiyotlar:

1. Davronov Z., Shermuxamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sulstonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Jonathon A.C. Brown. hadith. -Ehngland, 2000
3. Samuel Guttenpion. Philosophy selected teks with a method for beginners.
4. Gilaziev Z.Z. Uglublennoe izuchenie istorii i kultury islama. -Kazan: Izd- vo DUM RT. 2009.
5. Jalilov B. Dinshunoslik. -Toshkent: 2019.
6. Zinovev A. Logika. Moskva, MGU, 2006.
7. Izzetova E., Po'latova D. Filosofiya. -Tashkent: Sharqshunoslik, 2012. 340-b
8. Pod redaksiyey. Prjilenskogo V.I. Filosofiya dlya bakalavrov. Rostov-na Donu: Feniks, 2007
9. Chumakov A.N. Filosofiya. uchebnik. 2-izdanie.-Moskva: INFRA-M, 2018
10. Shermuxamedova N.A. Falsafa -Toshkent: Noshir, 2012.
11. Shermuxamedova N.A. Falsafa. 2-nashr. Toshkent: Noshir, 2020. 667 bet
12. Shermuxamedova N.A. Diniy fanatizm fenomeni./Inson falsafasi. Toshkent: Noshir, 2016 314-499 betlar. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida. -T.: UFMJ, 2006.

QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR:

13. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. - 488 b.
14. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P - 77. (P - 19)
15. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. R - 341.
16. A.Azami. Vvedenie v Xadisovedenie. Kazan:2011
17. A.Fitrat. Tanlangan asarlar-T.: Ma’naviyat, 2010-301
18. Abu Xomid G‘azzoliy Kimei saodat/Ikki dune saodatiga eltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
19. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: MЫsl, 1976
20. Ilin I.V. Ursul A.D. Obrazovanie, obo‘estvo, priroda.-Moskva: izd-vo MGU, 2016
21. Karmin A.S., Novikova Ye.S. Kulturologiya. Kiev, Xarkov-Minsk. 2003
22. Qurbonova L. Falsafiy antropologiya va elitologiya uyg‘unligining o‘ziga xos xususiyatlari. Fals.fan. doktori. Diss. -Toshkent: O‘zMU, 2019
23. Losev A.F. Быtie-Imya-Kosmos. -Moskva: MЫsl, 1993
24. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
25. Platon Sochineniya v 4t. -Moskva: MЫsl, 1996
26. Rudugin A.A. Estetika. Moskva: Izd-vo sentr, 2003
27. Rumi J. Yetti majlis. -Toshkent: Yangi asr avlodi., 2019
28. Rumi J. Masnaviy.40 rivoyatga sharx. -Toshkent: Navruz, 2019
29. Sayid Muxammad Xotamiy. Islom tafakuri tarixi. -Toshkent: Minxoj, 2003
30. Saifnazarov I.,Saifnazarova F. Yoshlar va oila-Vatan tayanchi.-Toshkent: “Ta’lim nashriyoti”MChJ, 2018. -132 b.

31. Temur tuzuklari. Kitobni nashrga tayyorlovchi. Jumaboy Raximov. Toshkent: Shodlik nashrieti. 2018
32. O‘zbekiston falsafasi tarixi. Alikulov X. mas’ul muxarrir, mualliflar jamoasi. Toshkent: Noshir, 2013
33. Xudoyberganov R. O‘lim va barxaetlikning falsafiy metodologik taxlili. Toshkent: O‘zbekiston, 2017
34. Sharipov M. Mantiq. -Toshkent: 2003
35. Shermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi. -Toshkent: Noshir, 2013
36. Shermuxamedova N.A. Gnoseologiya - bilish nazariyasi. -Toshkent: “Noshir”, 2011.
37. Shermuxamedova N.A. Inson falsafasi. -Toshkent, Noshir, 2016
38. Yassaviy Xoja Axmad Devoni xikmat. -Toshkent: Navro‘z, 2018

Axborot manbalari:

39. www.ziyonet.uz
40. www.philosophy.ru.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Mavzu: Borliq (Ontologiya) va rivojlantirish falsafasi.....	4
Mavzu: BILISH NAZARIYASI, YO’NALISHLARI VA ASOSIY MUAMMOLARI	41
Foydalanilgan adabiyotlar.....	85